

ATATÜRK'ÜN 100. DOĞUM YILINA ARMAĞAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXV

Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Hüseyin ATAY (Dekan)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU

Doç. Dr. Beyza BİLGİN

Doç. Dr. Günay TÜMER

Doç. Dr. Rami AYAS

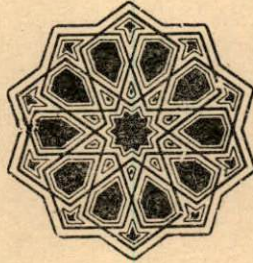
Makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXV

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Medreselerin Islahatı</i>	1
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>İbn Kesir ve Tefsiri</i>	45
Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU, <i>Yunus Emre'nin Felsefesi</i>	71
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Aşk'ın Terbiyede Rolü</i>	95
Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>The Ethics of Self-Realization With a Special Reference to Al-Fârâbi</i>	129
Zafer İslâm HAN, <i>Talmud'un Doğuşu ve Yahudiler Üzerindeki Te- siri, Çeviren: Mehmet AYDIN</i>	139
Macit FAHRÎ, <i>İslâm'da Allahın Varlığının Geleneksel Kanıtları, Çeviren: Mehmet DAĞ</i>	153
Mustafa FAYDA, <i>Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi Veya Uşûr</i> .	169
Doç. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI, <i>Mesih ve Mehdi İnancı Üze- rine</i>	179
E. TOFTBEK, <i>Kısa Dürzi İlmihâli, Çeviren: Ethem Ruhi FIĞ- LALI</i>	215
Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>Halife en-Nasır'ın Fütüvvete Gi- rişi ve Bir Fütüvvet Buyrultusu</i>	221
Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>Dini ve Hukûkî Açından Bağışlama Üzerine Bir Sohbet</i>	229
Salahattin EN-NÂHÎ: <i>Çağdaş Mevzu Hukuklara ve İslam Huku- kuna Göre Telif Hakkı, Çeviren Abdülkadir ŞENER</i>	237
Ninian SMART, <i>Tarih Öncesine Ait Dinlerle İkel Dinler, Çeviren: Günay TÜMER</i>	297
Doç. Dr. Ahmet UĞUR, <i>Şükri-i Bitlisi ve Selim-Nâmesi</i>	325
Dr. Mehmet BAYRAKTAR, <i>İbn Al-Arabî'de Oluş ve Varoluşsal Çeşitlenme</i>	349

Dr. Mehmet BAYRAKTAR, <i>İbn Arabi'de "Varlığın Birliği"nin Onto-Lengustik Analizi</i>	359
Georges VAJDA, <i>Allah'ın Görülmesi (Rü'yetullah) Meselesi Çeviren: Sabri HİZMETLİ</i>	369
Yahyâ ibn 'Ali Yahyâ el-MÜNECCİM, <i>Kitâbu'n-Nağam Çevirenler: Ruhi KALENDER-Necati AVCI</i>	395
Prof. Dr. M. HAMİDULLAH, <i>Müslüman'ın Batı Aleminde ve Memleketine Dönüşünde Karşılaştığı Problemler Çev: Dr. Münir KOŞTAŞ</i>	419
Alber HAUTIN, <i>Hıristiyanlığın Kısa Tarihi. Çev: Dr. Abdurrahman KÜÇÜK</i>	437
Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU, <i>Eş'arî'nin Hayatı</i>	457
Abdus-semi EL-MISRÎ, <i>İslâmda Ticaret Âdâbı. Çev: Ramazan ŞİMŞEK</i>	477
TANITMALAR	
Ass. Münir ATALAR, <i>Arşiv ve Arşivcilik Bibliyografyası</i>	485

MEDRESELERİN ISLAHATI

Prof. Dr. Hüseyin ATAY

Osmanlılarda medrese nizamı veya diğer deyimle resmi bir mües-
sese olarak medresenin devlet nizamı içinde yer alması, Fatih Sultanın
kendi adıyla kurduğu Fatih Medreseleri ile başlamıştı. Bunların
kuruluşundan bir asır sonra gene aynı nizamın bir devamı olarak
Kanunî Sultan Süleyman'ın kurduğu Süleymaniye Medreseleri Osman-
lı devletinin en muhteşem müesseseleri olma vasfını kazanmışlardı.
Süleymaniye Medreseleri Fatih Medreseleri ile aynı nizamın, çağın ihti-
yacına göre genişlemesiydi. Süleymaniye Medreseleri ve Fatih Medre-
seleri çağın fen ilimlerini, şeriat ve sosyal ilimleri okutmak üzere gerekli
imkânı sağlıyorlardı. Böylece Fatih devrinde kurulmuş olan bir üniver-
site yerine Kanunî'nin himmetiyle ikinci bir üniversite de kurulmuş
oldu. Bunların bu kadar yüce bir ideal ve gaye ile kurulmalarına rağ-
men, bir yazıda sebeplerine temas ettiğimiz gibi, arzulanan gayeye
doğru daha gelişip inkişaf ederek yükselmemiş ve yıkılmaya, pek er-
ken bir tarihte diyeceğim, yüz tutmuştur. Burada bu yıkılışın farkına
ne zaman varıldığını ve ele alınan tedbirlerin ne olduğunu inceleyece-
ğiz.

Buna medresenin düzeltilmesi veya ıslahatı diyoruz. Tarihin içer-
lerine doğru yol aldığımız zaman veya başlangıç tarihini takip ederek
günümüze doğru gelirsek, ıslahatın iki kategoride yürütüldüğünü görü-
yoruz. Şüphesiz bu iki tutum, ıslahat, zamanın şartlarına ve ihtiyacına
göre yapıldığının neticesi olarak ortaya çıkıyor. Bu iki kategorideki ısla-
hatın seyrini tarihte şöyle görüyoruz.

Birincisi tüzük meselesi (A) ve ikincisi (B) program meselesidir.

A- Medreselerin Tüzük Yönünden Islahı

Medreselerin ilk defa ıslah edilmelerine duyulan ihtiyacın III. Sul-
tan Mehmed devrinde olduğunu tarihen tesbit etmek mümkündür.
Ancak, bu tarihte bozulmaya başladığına dair misaller başka bir yazıda
incelenmiştir. Her ne kadar Kanunî Sultan Süleymana atfedilen Kanun-

namenin gerçekten onun zamanında olup olmadığını tesbit etmek henüz güçlük arzetymekte ise de ikinci Sultan Bayezid devrinde medreselerde müderrislerin tayinlerinde kanunlara aykırı hareket edilerek iltimasın başladığı bilinmektedir. Elimizde mevcut olan ıslahat fermanı ve kanunnamelerin kesin ve belirli tarihlisine III. Sultan Muradın saltanatının ilk yıllarında rastlıyoruz. Artık ondan sonra nerdeyse her gelen padişah ıslahat ile ilgilenmiştir. III. Sultan Murad'ın sık sık medrese ıslahatı ile ilgilendiği müteaddit fermanlar ve kanunnameler çıkardığı görülüyor. Ancak, bu kadar ilgilenilmesine rağmen gene de tesirini gösteremediği anlaşılıyor.

Fermanlarda bahsedilen bozukluk ve yapılması istenen şeylerden üç hususta ıslahatın üzerinde duruluyor. Biri talebenin belli süre okuması ve derse devamı, ikincisi müderrislerin derslerine devamı ve üçüncüsü de okuna gelen kitapların eksiksiz okutulmasıdır. Doğrusu, bir dördüncüsü olarak da talebenin iyi öğrenmeden eline icazet veya vesika verilmemesidir. Bu dört konu bugünün de konusudur. Demek ki eskiler de ıslahat görüşlerinde isabet etmişlerdir. Önemli olan isabetli bir karar ciddi olarak uygulama imkanına sahip olmak ve uygulamakta ihmal göstermemek ve tekrar iltimas yapmamaktır. Derslerle ilgili üçüncü kısmı program ıslahatına bırakıp birinci ve ikinci olarak ele almak istediğimiz talebenin belli bir müddet okumaya mecbur tutulması ile müderrislerin derslerine devamı sorunudur.

1) Kanunî Sultan Süleyman devrinde 1526-1540 yılları arasında Sahn'a varmadan sekiz yıllık bir tahsil süresi tesbit edilebiliyor.

20 akçeli medrese	2
30 akçeli medrese	2
40 akçeli medrese	2-3
50 akçeli Hariç medrese	1
50 akçeli Dahil medrese	1 ¹
Toplam:	8-9

1575-6 yılları arasında medreselerde öğretim sürelerinin bir fermanla geçtiğine göre tesbiti mümkün oluyor. Ancak bu ferman ıslaha yöneliktir. Artık medreselerde ıslahat fermanlarının bu tarihten itibaren başladığını söylemek icab etmektedir. Gene ıslah fermanı diye bilinen oldukça geniş kapsamlı bir ferman daha varsa da, tarihi bilinmemektedir. Burada şunu söylemek yerinde olacaktır. Bu tarihsiz ferman bir

¹ Cahit Baltacı 37-42.

ıslah fermanıdır. Cahit Baltacının da ifade ettiği gibi Fihrist defterinde bu ferman Kanuni Sultan Süleyman'a² atfediliyorsa da, bunun başka bir delili henüz elimizde mevcut değildir. Gene Cahit Baltacı bu fermanın II. Sultan Selime ait olabileceği ihtimalini ileri sürüyor³ fakat desteklemiyor. Uzunçarşılı ise "bir ferman" da demekle iktifa edip tarihi üzerinde durmadan muhtevasını işliyor⁴. Bu fermanın Kanuni'ye ait olması gerektiğini tarihi oluş ve mana bakımından ileri sürmek bana doğru gelmemektedir. Kanuni, medreselerini kurmuş bir müessistir. Onun fermanı ve kanunu, tesis kanunu olur. Bu kanun ise bir ıslah kanunudur. Sonra Süleymaniye medreseleri Kanuni'nin son devirlerinde kuruldu. Kurulur kurulmaz hemen ıslaha muhtaç olması çok uzak bir ihtimal olur. Kanuni'nin ilk yıllarında kurulmuş olsaydı, yarım asra yaklaşan saltanatının sonuna doğru böyle bir ıslah fermanına ihtiyaç olabilirdi. Öyle ise bu fermanın Kanuni ile alâkası olmamalıdır. Zayıf bir ihtimalle şimdilik bu fermanın II. Sultan Selime atfedilmesine rıza gösterelim. Buna sebep Sahn-ı Seman'dan önce 8-9 yıllık tahsil süresi bu fermanla 5 yıldan aşağı olmayacağını ifade edilmesidir ki, öncesine yakındır. 1575-6 III. Murad zamanındaki fermanla ise Sahn-i Semandan önceki tahsilin 3 yıldan az olamayacağı ifade edildiğine göre, demek ki, gittikçe bozulan medrese tahsiline süresi de resmen kısaltılmaktadır. Öyleki artık iki yılda bütün medreseleri devredip tayin yapılabiliyordu. Böylece bu fermanla gerçekten ıslah değil, bozuk düzeni ibka ederek ona meşruiyet verdiğini anlama ihtimali daha çok mevcuttur.

II. Selim'e isnad edilmesi şimdilik uygun görülen kanunnameyi bugünkü Türkçe ile paragraflar halinde buraya ahyorum.

1- Müderrislerin

- a) Okunagelen kitapların tamamını talebelere okutmaları,
- b) Talebelerin her biri ile yeteri ve gereği kadar meşgul olmaları,
- c) Kitapların birinde mahir olmayınca başkasına başlamamaları,
- d) O devrede okunan kitaplara iyice vakıf olduktan sonra ne kadar zamanda ve kaç kitap okuduğuna dair talebenin eline bir tutanak vermeleri gerekir.

2 Osmanlı Medreseleri 70.

3 Osmanlı Medreseleri 67.

4 İ.H.U. İlimiye 15, fakat 16 ncı sayfada çıktığı not (1) de "daha evvelki kanunda Sahn-ı Semana girebilmek için müddet üç sene iken burada beş senedir" diyor. Daha evvelki kanunla sayfa 15 te zikrettiği 1576'daki fermanı kastediyor. Burada şu müphem kalıyor. "Daha evvel" ifadesi tarih bakımından mı yoksa kendisinin kitapta zikredişi bakımından mı önceki diyor. Ancak kendisi bir tarihi olması hasebiyle tarih bakımından önceliği kastedeceği akla gelebilir.

2- Bir üst payeye (sınıf) yükselen talebelerin

- a) Aynı şekilde ciddi olarak çalışmaları gerekir. Her payede okunan kitapları ister aynı medresede, ister ayrı medresede okuyabilirler.
- b) Müderrisler talebe (danişmend) anlayışlıdır diye, kitaplardan bir kaç konuyu okutmakla dersi değiştirmesinler, bütün konuları, meseleleri, ilkeleri ve delillerini kavrayana kadar okutsunlar.
- c) Müderrisler talebeyi uyarmalı, şiddet ve tehdid kullanarak tam olarak çalıştırmalıdır.
- d) Muhtasaratı tamamen okutup, her kitaptan bir miktar ile yetinmesinler.

3-

- a) Sahn hocaları talebelerine; Tetimmelerdeki öğrencilere (suhte) dikkat etmelerini ve çalışmaya tekye (oda) vermemelerini ve dersini okumayan öğrenciyi tutmamalarını (kovmalarını),
- b) Haftada dört dersi tamam olarak okumalarını ve günde iki ders ile⁵ yetinmemelerini, meşru özü olmadan bir ders kaçırmamalarını temin hususunu sıkı sıkı bildirsinler.

4-

- a) Bir talebe, anlama (istidad) derecesine ulaşmış bir yılda ve belki de daha az bir zamanda⁶ Semaniye medreselerine erişip ilim tahsili olunmazmış (yani olunmazmıymış? diye böyle yapmaya çalışıyorlardı ki aşağıdaki emir verilmektedir).
- b) Bundan sonra emrim odur ki, böyle bir mustaid (istidatlı kimse) çıkıp tamamen tayin edilmiş sistem ve yürürlükte olan kanun üzere bütün payeleri (sınıfları) geçip okunagelen kitapları okuyup ihtiyacını gördükten sonra beş yılda Semaniye'ye varıp girsin, beş yıldan az bir zamanda bir talebe Semaniye'ye girmesin.
- c) Bütün müderrisler bu emrime riayet etsin ve buna muhaiif olana cevap vermesinler.
- d) Talebe dolu olan odalarda (yurtlarda) ki talebeyi memleketlerine yollayarak yerlerine dışardan talebe alındığı görüldüğünden, bundan böyle emrim odur ki, bir medresenin odası boş kalmayınca ,dışar-

5 Sonradan günde iki dersten fazla okumadıklarını yukarıda gördük.

6 Buna göre medreselerin nekadar bozulduğu görülüyor.

dan asla bir talebe alınmasın. Kendi arzusu olmadan hiç bir talebeye memleketine gitmesi teklif edilmesin.

5-

- a) Bu emrimi, müderrislerin tutup tutmadığı, ihmal edip gevşek tutukları araştırılacaktır.
- b) Bu ferman-ı hümayunuma aykırı hareket eden müderris kendini azledilmiş bilmelidir.
- c) Her an fermanımı yerine getirmeye dikkat etsinler, ihmal ve kolaylık göstermesinler.
- d) Bütün müderrisler, bu kanunname-i hümayunumun suretini alıp saklasınlar.

6- Bu suretle hükümdarlığım günlerinde faziletli ilim sahipleri çoğalsın ve şerefli ilme tam bir riayet ve ilim ehline her türlü yücelik gösterme ve hürmet etme hasıl olsun⁷.

29 Şevval 983 (1 Şubat 1576) tarihli kanunnamede Sahn-ı Semandan önce medreselerdeki tahsil süresi şu suretle beyan ediliyordu.

- 1) "Talebeden biri istihkakıyla danışmend olduktan sonra"
- 2) "Üç yıl alettevali sual etmeden Sahn medreselerine varmayalar"
- 3) "Sahn müderrisleri dahi bir danışmend⁸ danışmend olduktan sonra, üç yıl bitteman şugl ettiği şuhud-ı udul ile yanlarında sabit olmayınca onun gibileri danışmendliğe kabul etmeyeler"
- 4) Bu emri Şerife muhalif vaz'ları sadır olursa
 - a) danışmend tazir olunup tarikten red oluna, ve
 - b) kabul eden müderris dahi muatab ve mazul olur"⁹.

20 akçeli Medrese 1 yıl

30 akçeli Medrese 2 ay

40 akçeli Medrese 3 ay

50 Hariç Medrese 5 ay

7 Kanunname-i (Sultan Süleyman Han ?) Veliyuddin, Efendi No 1970 (122 b. 123 b.) Bk: Cahit Baltacı Osmanlı Medreseleri 623 vd.

8 Mutlaka medrese talebesi (İ.H.U.)

9 Ahmet Refik, Onuncu Asri Hicride İstanbul Hayatı 50-51 İstanbul 1333 İ.H.U. İlmiye, 13-14. Bu üç seneyi hangi medreselerde ne kadar süre ile okuyacağı da belirlenmiştir. Cahit Baltacı 67 (not 28), 70.

50 Dahil Medrese 6 ay

Toplam 2 yıl 4 ay

Kanunnamede bir yıl geçiyor. Buradaki yılı on iki ay takvim yılı olarak değil, tedris yılı almamız gerekiyor. Böylece diğer medreselerde ay hesabıyla yapılan tedrisatın toplamı olan on altı ayı ikiye bölersek sekiz aylık tedris müddeti olur ve kanunnamedeki üç yıl tamamlanmış olur. Bir yıl denen Haşiye-i Tecrid (20 akçeli) medresesi tahsili de bir tedris yılı olarak alınırsa ondaki tedris süresi sekiz ay olur. Bu hesabı medreselerin tedris süresinin yılda sekiz ay olarak düşünülmesine dair bir fikir verir¹⁰.

2 Şaban 985 (15 Ekim 1577) de III. Murad tekrar bir ferman çıkararak Fatih Sultan Mehmed'in kanununa göre tedrisat yapılmadığından şikayet ediyor ve mevcut nizamlara uyulmasını sıkı sıkı emrediyor, ancak bunda medreselerin tahsil süresi söz konusu edilmiyor. Sadece yapılan suistimallerden, haksız kayırmalardan, haksız yere müderrislerin terfi ettirilmesinden ve danışmendlerin derslerine devam etmemesinden kendilerine gelecek zararı düşünmeleri hususunda uyarılmaktadırlar¹¹.

28 Muharrem 987 (27 Mart 1579) da bir Hümayunname çıkarılmış, özellikle Anadolu'daki talebe isyanlarının bulunduğu yer kadılıklarına birer sureti gönderilmişti¹². Bunda da yeni bir hüküm ve nizam getirilmiyor. Gelenek halinde olan kanun ve nizamlara göre talebenin müderrislerin tedris yapmadıkları ve gereken sürece okumadıkları üzerinde duruluyor. Yapılan ıslahatlarda yalnız eskiye bir özenti olduğu göze çarpıyor ve eski nizamlara riayet edilmesi tekrar tekrar ve sık sık emrediliyor. Bunun yanında yeni şartların meydana getirdiği yeni aksaklıklar varsa onlara karşı da eskiye ilave olarak hükümler ve cezalar konuyor. III. Murad devrinde üç defa kanun ve ferman-ı hümayunun çıkması ve hemen peşinden gelen III. Mehmed'in daha ilk zamanlarında oldukça geniş kapsamlı bir kanunnamenin çıkmasına gerek görülmesi, medrese ıslahatının başarıya ulaşamadığını gösteriyor. Aynı zamanda medresenin de büyük bir çıkmaza girdiği ortaya çıkmış oluyor. Bunun için III. Mehmed'in ıslahat kanununu bugünkü türkçe ile takip edelim.

10) Age 14, Cahit Baltacı "Dahil" medresesinin bu tarihteki öğretim süresini bildirmiyorsa da zikrettiği kanunnamede mevcuttur (Os. Med. 37-42).

11) İ.H.U. İlmiye 241-42 aslı ile basıldı (C.B.Os. Med. 628-29).

12) İ.H.U. İlmiye 242.

Kanun-Name

(Ramazan 1006 /Nisan 1598)¹³

“Nişan-ı hümayunu verdim ve buyurdum ki:

1-

- a) Önce, kırk akçe medreseden azledilmiş bir müderris tayin edilsin.
- b) Hareket isteyen öğrenci (suhte) ve başkası gitsin ondan okusun.
- c) Anlayışlı (mustaid) olduğu anlaşılınca eline bir tezkere verilsin.
- d) Böylece talebe (danişmend) olsun ve yirmi¹⁴, yirmibeş, otuz, kırk akçe medreselerde üç ay,
2) ve Hariç medreselerde beş ay,
3) ve iki-üç medreseye benzeri hareket-i ederek
4) ve Dahil medreselerinde altı ay,
5) bu adı geçen medreselerde iki seneyi tamamlamayınca ve gereğince doğru meşru şekilde hareket ettiği sabit olup eline tezkere verince Semaniye girmesin.

2-

- a) Semaniye ve daha yukardaki müderrisler talebe arasında araştırma yapıp odadan fazla talebe almasınlar.
- b) Nöbette ve mülazım olanların eşkalleri yazılıp saklansın. Hala mülazemette olanlar gelsin, eşkallerini yazdırsın ve yeni gelenler eşkallerini yazdırsınlar.
- c) Çünkü bir mülazım fevt olunca, hilebazlar gelip kendilerini yazdırıyorlar. Böyle yapmaların önüne geçilsin. Bazı şirretler de vilayette kalamayınca, talebe (danişmend) olup ilimden nasibi olmadan ve müderrislerin (mevali) hizmetlerinde de olamayıp bahçe ve fırın ve öküz anbarı hocası oluyor ve nöbette bu şekilde yüz kırk nefer mülazım kayd olmuş, ancak beş altı nefer kimesne olagelmiştir.
- d) Sahibi veziri azam olup sağ olmayan elli akçe medreselerden muid (asistan) alınmasın.

3-

13 Aşir Efendi kitaplığı No: 1004 (69 b. 71 a.), İ.H.U. İlmiye 244 vd. kısmen neşredildi. Cahit Baltacı tarafından aslı ile neşredildi 630-632.

14 Az sonra üzerinde durulacak.

- a) Bundan sonra kadılar içelde¹⁵ müderris olmasınlar.
- b) ve içel müderrisleri kırk akçeye varınca iki yıl medreseye mutasarıf olsunlar.
- c) İsmi olup cismi (resmi) olmayan medreseleri tamamen kaldırmaya imkan yoktur.
- d) On ve on iki yıl önceden (beri) kadıaskerlerden güvenilen (sıka) ve itimad edilen ve herkesçe dürüstlükleri kabul edilenlere verile-geldikleri medreseler verilsin ve diğerleri kaldırılmsın. Çünkü bazı kimseler gelip içelde müderris namını alıp terakki ederek elli ve altmış akçe kadı olur ve böylece tafra (sıçrama) yaparak az zaman-da yüksek mevkilere çıkanların sonu yoktur. Artık bundan sonra olmasın.

4-

- a) Yeni mülazım üç seneyi tamamlamayınca kendisine mevki veril-mesin, para karşılığı bir mevkiye tayin olan kadının vazifesini para ile aldığı yaygın ve meşhur olmuşsa azledilmelidir ki, başkasına ib-ret olsun.
- b) Paye müderrisleri ve daha aşağıdakiler arasında danışmendsizlik (doktora talebesi) ayıp sayılmaktadır. Danışmendi olmayanlar, bazı tabakalarda azledilmekten korktukları için cahil kimseleri danış-mend olarak almakla, ilim yolu büsbütün bozulmuştur. İmdi, mü-derrise danışmendsizlik ayıp değildir. Belki ayıp olan cahil danış-mend tutmaktır."

Bu kanunname, önümüze çıkan medreselerdeki tahsil süresinin gene önem kazandığını anlatmış oluyor. Ancak bu kanunnamede 1576 daki kanun-namede gösterilen tahsil süreleri kadar üç yıla yakın oldu-ğunu görüyoruz. Bizim yukarda belirttiğimiz gibi Sahn'dan önce tahsil süresi 8 ve sonra 5 yıla mecburi iken sonraki bu iki kanun-nameden ön-cesinde üç ve sonrakinde iki yıla indirilmesini anlamakta zahmet çeki-yoruz.

20 Akçeli Medrese	3 ay
25 Akçeli Medrese	3 ay
30 Akçeli Medrese	3 ay
40 Akçeli Medrese	3 ay

15 İstanbul, Edirne, Bursa medreselerine ve bunların civarlarındaki kasabalarda bulunan medreselerin gözdelerine verilen ad idi. (Kanun Name-i Al-i Osman 20, İstanbul. 1330, Tarih-i Osman Encümeni Mecmuasının ilavesidir).

50 - Akçeli Hariç Medrese	5 ay
50 - Akçeli Dahil Medrese	6 ay
<hr/>	
Toplam	23 ay ¹⁶

Burada karşımızda sürenin tayini bakımından bir sorun daha çıkmaktadır. O da "iki sene"nin açıkça belirtilmiş olmasıdır. Yaptığımız hesaba göre 23 ay süren tahsili yılda 8 ayı tedris yılı kabul ederek üç seneye çıkarmak mümkündür. Nitekim yukarda öyle yaptık. Yoksa burada tedris yılı on iki ay mı hesap edilmişti. Buna imkan yoktur. Çünkü en azından bir ay ramazanda tedrisat yapılmaz. Gidiş geliş tatil günlerini de hesaba katarsak bir aydan mutlaka daha fazla tatil yapıldığını kabul etmek gerekir. Bu "iki sene"yi kesin hesap kabul etmek zorunda olduğumuza göre medreselere tahsis edilen tahsil sürelerini kısaltmak gerekecektir. Kanun-namede geçen

"Yirmi ve yirmi beş ve otuz ve kırk akçe medreselerde üç ay olup" ifadesinden, bu zikredilen medreselerin her birinde değil, hepsinde üç ay okumayı anlamak Türkçeye daha uygun düşer. Bu duruma göre hesap şöyle olur:

20 - 25 - 30 - 40 Akçeli Medrese	3 ay
50 - Akçeli Hariç Medrese	5 ay
50 - Akçeli Dahil Medrese	6 ay
<hr/>	
Toplam	14 ay

On dört ay iki tedris yılı olarak kabul edilebilir. Eğer 40 lı medresede ayrıca 3 ay tedris kabul edilirse 17 aylık bir tedris olur ki tam iki tedris yılına tekabül eder. Ne varki bu anlayış kanun-namede mevcut olan ifadeden anlaşılacak durumda değildir. Böyle kaynağı az olan ve müphem ifadeler bulunan bir konuda insan bir ip ucu elde ettiğini zannettiği anda başka bir ip ucu elde etmeğe uğraşırken önceki elinden kayıyor.

Medreselerin ıslahı hususunda en ciddi ve ayrıntılı kanun-namenin III. Mehmed'in çıkardığı 1006 (1598) tarihli kanun-name olduğu görülmüyor. Bundan sonra uzun bir süre, I. Mahmud zamanına (1750) kadar medrese ile ilgili ciddi bir ıslahat teşebbüsü görülmemektedir. Ama I. Ahmed oldukça ayrıntılı bir Adalet fermanı çıkararak kadıların yol-

16 Yukarda zikredilen 1006 (1590) Kanun-namesinin (1 d.) bendinde, Cahit Baltacı farkına varmadan 40 akçeli medresenin Hariç sayıldığını ve beş ay tedris yaptığını zikrediyor. Osmanlı Medreseleri 39. İ.H.U. İlmiye 244'de "Kırklı" medreseyi zikretmemiştir, zühul eseri olabilir.

suzluklarının önüne geçmek istemişti¹⁷. Uzunçarşılı, kadıların ıslahına daha çok önem verilip medresenin biraz olsun ihmal edilmesinin sebebini; adaletin tevzii, şeri ve hukuki işlerle meşgul olmamalarından dolayı zararlarının kadınlara göre daha az olduğuna¹⁸ bağlıyor. Oysa bu yanlış bir tutum olsa gerek. Kadılar medreseden yetiştiğine göre, medrese bozuk olur da kâdı iyi olabilir mi? Aslında medreseyi düzeltmek ilk başta gelen gaye olmalıydı. Koçi Bey, az zamanda müderris ve kadı olunca ilim sahası cahillerle doldu ve iyi ile kötü belirsiz oldu. Çoğu kez zulüm ve teaddi ettiler¹⁹ diyerek bozukluğu ve zulmün menşeinin cehalet olduğuna işaret etmiştir. Aslında buna kimsenin itirazı olamaz. Her felaketin sebebini cahillikte aramak gerekir. Bir işin düzeltilmesi eğitime olur. Tesbit edilebildiğine göre kadınları ıslah medreseden önemli görülmekle, medresenin ıslahı için çıkarılan kanun ve fermanlar da etkilerini gösteremedi ve medresede haseb, neseb, yaşlılık ve hatta rüşvet²⁰ iş görmekte devam etti.

Koçi Bey, Risalesinde medreselilerle ilgili şu hususlara dikkati çekiyor:

1) İdarenin bozukluğunun medreseye tesiri: İctimaî ve idarî sebep:

“Son durum, 1003 (1594)den beri bu nizam (eski) bozulmuş, daha önce şeyhulislam olan Sunullah Efendi sebebsiz yere bir kaç defa azledilmiştir. Kazaskerler de çabuk çabuk azledilince, yerine gelen azlolma korkusuna düşüp devlet vekillerine yaranmaya muhtaç oldular ve padişahın huzurunda gerçeği söylemekten çekindiler²¹. Herkesin hatırına bağlanıp kaldılar²².”

17 İ.H.U. İlmiye 250-253.

18 İ.H.U. İlmiye 254.

19 Risale 11, 1273 baskısı.

20 Koçi Bey, Aynı yer, İ.H.U. İlmiye 248.

21 Burada bir örnek vermek istiyorum. Bu risale IV. Murad'a 1041 (1631) yılında (İsl. Ans. 6/833) verildiği halde Bağdad seferine giderken şu hadise cereyan etmiştir. “Muîd Ahmed Efendi Anadolu Kazaskeri bulunduğu sırada IV. Murad'la Bağdad seferine giderken İzmit'e gelindiği esnada Şeyhulislam Yahya Efendinin mülazimlerinden bir müderris başkasına verilen bir medreseden dolayı önce Rumeli Kazaskerine ve sonra Muîd Ahmed Efendiye itiraz ederek ağır söz söylemesi üzerine Muîd Efendi herifi güzelce dövmüş. Yahya Efendi bunu işitince müteessir olup, vakayı padişah duymuş, lunun üzerine Sultan Murad bu gibilere iyi muamele edilmesini bilvasta Muîd Ahmed Efendiye bildirmiş, fakat Ahmed Efendi, bu tavsiyeye uyacak yerde kendisine padişahın iradesini tebliğ eden memura-Deli Hüseyin Paşa idi-da sert mukabele ettiğinden dolayı Sultan Murad kendisini azledip kadılıkla Belgrada yollamıştır. (İ.H.U. Osm.Tar. 32/467) Padişah hem iltimas edecek ve hem ıslah, ikisi zıttır, birleşmez. Sonra da iltimas etmeyi cezalandır. Eski ve yeni felaketlerin sebebi budur.

22 Koçi Bey age 10.

2) İlim ve kadılık mansıplarında iltimas yapılmaması gerektiğini anlatır.

“İlmî mevkinin iltimasla (şefaath) verilmesi doğru değildir. Daha bilgin olana verilmelidir. Kadılıkta dayanak ilimdir, yaşlı olmak, yıl, soy ve sop değildir. Şeriat kürsüsü (seccade) âlim ve adaletli olanlara gerekir. Medreseler de ilmî incelikleri çıkarabileceklere lâyıktır. Cahil bir kimsenin yaşlıdır diye bir âlime üstün tutulması elbette zulümdür.”

3) “İlim ve marifetten yoksun olan bin yaşında da olsa, Allahın kullarına (insanlara) faydası olmaz ve hakkı batıldan ayıramaz. Herkes, mülazemeti hak sahiplerine verdikleri takdirde az zamanda ilim yolu nizama girer ve ehliyetli olanlar ehliyetsizlere üstün gelir²³.”

Görüldüğü gibi daha önceki islahat fermanlarından artık bir şey olmadığı gibi padişahın iradesine de iktiran etmiş değildir. Durumu tekrar ve bazı teklifleri ihtiva etmektedir.

1678 de vefat eden Hezarfen Hüseyin Efendi'nin de “Telhis ul-Beyan Fi kavân-ı Al-ı Osman” adlı eserinde âlimler hakkında padişaha şu tavsiyede bulunuyor.

“Padişahlara lazımdır ki, alimler zümresini saygılı ve şerefli tutmalar. Fakir olanlarına vazife ve bahşişler vermeyi eksik etmemelidir. İçlerinden faziletli ve kâmil nefesine hakim muttaki olanlarını mümtaz kılıp şeriata uyanlara ve çekingen olanlara başkalarından çok hürmet etmelidir.²⁴”

III. Ahmed (1703-1730) de medresenin islahı ile ilgilenmiş ise de fazla başarı sağlanamamıştır.

I. Mahmud'un 1750 (1163) de Şeyhulislam Murteza Efendiye gönderdiği bir hattı hümayunda iltimasın, şefaathın ehil olanlar ile ehliyetsiz olanları birbirinden ayırmadığı, kaide ve nizamın bozulmasının yüce dinimizce caiz olmadığından, artık dikkat edilerek ehil olmayanlara ve hak kazanmayanlara medrese ve mülazemetin verilmemesini, “Allah size emanetleri (görevleri) ehline verin” ayetine göre hareket edilmesini emreder²⁵.

Bunda bir yenilik görmüyoruz. Ne ders ve ne de tedris süresi gibi konulara temas edilmemiştir. Eski kanun ve tüzüklerin uygulanması istenmiştir. III. Selim zamanında (7.4.1789 - 29.5.1807) müteaddit de-

23 Koçi Bey 11, İ.H.U. İlmiye 248.

24 İ.H.U. İlmiye 252. Venedik, Bibliothecae Regle 1321/3 vrk. 147-a

25 İ.H.U. İlmiye 254.

falar (1789, 1893, 1895, 1898 yıllarında) çıkarılmış olan kanun-nameler ve fermanlarda medrese ile ilgili hususların şunlar olduğu görülüyor.

1789 (1204) da kadımla ilgili kanunnamedeki 3 üncü madde "Kadımlara hizmetkâr, cahil kimselerden (cehele mekulesinden) hiç kimse tayin edilmeyerek imtihanlız kadı tayin olunmaması²⁶" nı ifade etmektedir. Bu maddedeki cahilliği giderecek yegane müessese medresedir. O halde medresenin ıslahına dair bir hüküm bulamıyoruz. Aynı şekilde 1793 (1207) hatt-ı hümayundaki 1. madde "gerek Rumeli ve gerek Anadolu kadımlarının cehele gürubundan olmaları hasebiyle şeri ahkâma vukufsuzluklarından dolayı verdikleri hükümlerin gayri şeri olduğu" ve 3. maddede de "kazalara gönderilecek kadımların, âlim, hükme kadir ve adil olmaları"²⁷ ifadeleri yer almaktadır. Bu maddeler gene medresenin eksik ve yetersiz yetişmesine dayanıyor. Kadımlara "cahiller gürubu" demekten, gerçekte medreseyi hedef almış olması gerektiğini anlamak lâzımdır. Sonra medreseden mezun olan bu cahillerin verdikleri hükümlerin şeri olmadığını iddia etmek çok ağır bir itham kabul edilmelidir. Kanuna ithal etmenin önemi bizce büyüktür. Medresede şeriatın başka bir şey okunmadığı hesaba katılırsa ve onu bitiren şeriat mümessili ve âlimi sayıldığı halde vereceği hükmün şeri olmadığını ve şeriatla ilgisi bulunmadığının ileri sürülmesi, o cahil kadımları yetiştiren medreseyi harekete geçirmeli ve ıslahatı kendisi yapmalıydı.

1208 (1794) ilmiye ıslahatı'n da da daha önceki ıslahatlara riayet edilmesi tekit edilmiştir²⁸.

Sonuç

Medreselerin kurulduğu 1457 ile tekamüle erişip son şeklini aldığı 1557 yılından sonra Tanzimat 1840'a kadar önemli bir gelişmenin ve başarılı bir ıslahatın olmadığını söylemek haksızlık olmaz kanaatindedir. Yapılmak istenen bütün ıslahatın dayandığı tek esas nokta şudur: Bütün bozuklukların ana kaynağı olan haksız yere iltimas yapmak, kanun ve tüzükleri hiçe sayıp hatır için ve yaranmak için iş görmektir. Zadeگانlar Kanunu yürürlükte olduktan sonra ıslahatı alt tabaka için mi getireceklerdi? Elbette başa geçince rüşvetle iş göreceğinde şüpheye mahal olmamalıydı. Öyle görülüyor ki, ıslahatın hangi çeşidi olursa olsun bir zümreyi istisna ediyor veya koruyorsa, ötekiler için de geçerli olmayacağını önceden kestirmek gerekir. Böyle bir durumda ne padi-

26 İ.H.U. İlmiye 256.

27 Açe 257.

28 Başvekalet arşivi, sandık 23, evr: No 1 Vekanuvis Halil Bey Tarihi, (I.H.V. İlmiye 285)

şahın- çünkü etrafının tesirindedir- ne medresenin başında olan şeyhulislam, ve ne de kazaskerlerin gerçek ıslahat yapmalarına imkan yoktu ve olamadı.

B- Programlarda Islahat

Yalnız Osmanlı İmparatorluğunda değil, bütün İslam memleketlerinde, zamanımızın medeniyetini meydana getiren yenileşme çağının baskı ve zorunlulukları hissedilmeye başlandı. Bu zamana kadar İslam dünyasında ve hele Osmanlılarda memleketin ve milletin yüksek öğretimi bütünüyle medreselerde yapılırdı. Osmanlı İmparatorluğunda medresenin dışında yüksek tahsil seviyesinde öğretim yapan sadece "Enderrun" mektebi bulunurdu. Bunların dışında el sanatları okulları (tophane, kılıçhane, tüfekhane gibi) vardı ise de bunlarda hakim olan pratik sanathı aşağı seviyedeki mektepler, medrese kapsamının dışında kalmaktadır. Yukarıdan beri takip ettiğimiz gibi, medrese milletin yegane ve tek irfan yeri olup adalet tevzi eden kadılar, sivil ve askeri idareciler, hekimler, uzmanlar ve memleketin muhtaç olduğu ilim adamlarını yetiştirirdi.

Değişen hayat şartlarına ve ilerleyen ilim, sanat ve metod verilerine göre medrese, şartlarını, durumunu ve tutumunu değiştirmeyi düşünmemişti. Ashında eskiden, kuruluşu esnasında konan kanun ve tüzükleri de olduğu gibi koruyamadığının farkına varmaya başlamıştı. Böylece medresede meydana gelen bozukluk memleketin her tarafına ve her müessesine sirayet etmişti. Her taraftan gelen şikayetler devletin başı padişahı tedirgin ettiği gibi o da medresenin ileri gelenlerinden Şeyhulislamı ve kazaskeri sıkıştırıyor ve onlara fermanlar ve kanunnameler çıkarıyordu. Ancak, medresenin üst tabakası gereken emirleri yerine getirmeyi kendi menfaatine aykırı bulduğu için uygulamıyordu. İçlerinde uygulamak isteyen çıksa bile, çoğunluk onu hemen vazifeden uzaklaştırıyordu. Bu hususta, paşalar ve sadrazamlar ve hatta ordu hep beraber birbirinin çıkarını koruyorlardı. Rahat geçinmeye ve yüksek mevkide oturmaya alışmışlardı. Herkes kendini düşünüyordu. Devleti ve milleti düşünen yoktu. Devlet gemisinin batması ile kendilerinin de batacağına dair hadis-i şerif bile vardı. Ama bilmiyor veya bilmek istemiyor, yahut ta bilen bulunsa bile bir şey yapacak güçte değildi.

Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu on altıncı asırda çizdiği sınırlarını sanki aşılmaz birer hendek ile çevirmişti. Balkanlarda bazan git gel gibi ileri geri hareketlerin dışında bir şey olmuyordu. Bu hudutların içinde her ne kadar bazı isyanlar vukua geldi ise de hiç biri imparatorluğu parçalayacak derecede ayrı bir devlet kurmaya muvaffak olamadı ve-

ya bunu düşünemedi. Osmanlı imparatorluğu bu bakımdan gerçekten güçlü idi, en zayıf zamanında bile bütünlüğünü korudu, yıkılınca da hep birden çöktü ve tarihe mal oldu. Ne var ki dış devletlerin giriştikleri savaşlar devleti gerekli tedbirleri almaya zorlamıştı. Çeşme savaşından (1770) sonra Osmanlı İmparatorluğu artık yeni bir deniz subayı yetiştirme okulu açmak zorunda kaldı. Böylece 18 Kasım 1773 de "Mühendishane-i Bahri-i Hümayun" adı ile açılan okul, tarih boyunca Osmanlı öğretim sisteminde bir yenilik kabul edilmelidir ve III. Selim zamanında 10 Mayıs 1796 yılında da Kara kuvvetleri subayı yetiştirmek üzere de Mühendishane-i Berri-i Hümayun kurulmuştu. Bu okullarda zamanın gerektirdiği bütün hesap ve geometri konuları, tarih, coğrafya, kozmografya okunuyordu²⁹.

1827 de Tıphane-i Amire ve Cerrahhane-i Mamure açılmış olmakla, eskiden beri medrese kısımları arasında sayılan "Darulııp"lar da medrese dışına çıkmış oldu.

1838 de Mekteb-i Maarif-i Adliye,

1839 da Mekteb-i Ulum-u Edebiye,

1847 de Darulmuallim Rüşdi,

1854 de Muallimhane-i Nüvvab

1859 da Mülkiye Mektebi

1867 de Mekteb-i Sultani'ler açılmıştır. Ancak bunlar ilk açılış şeklinde kalmadıkları gibi adları da müteaddit defalar değişikliğe uğramıştır. Bunların açılmasına doğrudan doğruya hükümet adamları ve padişah tarafından teşebbüs edilmiştir. Böylece medresenin dışında yeni mekteplerin değişik programla, günün ilimlerini okutan ve hayat şartlarına cevap veren bu okulların açılması ile medresenin alt tabanının elinden alındığı ve üzerinde oturduğu arazinin kaymaya başladığı anlaşılır olmalıydı.

Üst ve yüksek tahsili besleyen ilk ve aşağı, alt seviyedeki tahsile mukayeseli olarak bir göz atmak gerekmektedir. Burada verecek olduğumuz programların bugünkü anlamda resmi bir hüviyeti haiz olduğunu düşünmemek lazımdır. Bunlar âlimlerin önerileri ile mevcut olanın tasvirlerinden yararlanarak ortaya konmaktadır. Ancak Osmanlılarda bunların resmîyeti vakfiyelere ve devletin çizdiği programlara dayandığını da göz önünde bulundurmalıdır. Resmî olmaktan kasdımız mutlak olarak uygulandığını anlatmaktır. Resmî değilse uygulanmasında kesinlik derecesini tayin etmek zor olur.

²⁹ Programları için bk: 1-2/327 İkinci baskı, Hasan Ali Koçer, Türkiye de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi 29-30. Sayın Koçer'in eserini (1773) tarihinden başlatmakta fen bilgilerinin okunmasının meşruiyet kazanması olarak görmekte oluşunda tarihi açıdan isabet vardır.

Sıbyan Mektepleri

Orta Doğu	İslam Dünyasında		Osmanlılarda Tanzimattan	
	Batı Kuzey Afrika Endülüsi	Önce	Sonra	
1- Kuran ve ezberi	1- Kuran (Yazılışı, şekli, yazısı)	1- Kuran	1- Elifba	
2- Hadis	2- Hadis	2- İlmihal (namaz kılma)	2- Kuran	
3- Aşksız şiirler	3- Şiir	3- Yazı (32)	3- İlmühal	
4- Yazı	4- Yazı		4- Tecvid	
5- Ulu kişilerin hayatı (tarih)	5- Arap dili bilgileri		5- Harekeli Türkçe	
6- Aritmetik	6- Aritmetik (31)		6- Muhtasar Ahlak-ı Memduha	
7- Hitabet (30)			7- Hat (33)	

Osmanlılardan önce İslam Dünyasında- özellikle Arap Dünyası demek daha doğrudur, çünkü elimizdeki örnekler onlara aittir- mevcut olan Sıbyan mektepleri programının Osmanlılarınkinden oldukça farklı olduğu görülmektedir. Ancak şunu söyleyelim ki, biraz önce verdiğimiz listede, Osmanlı Sıbyan mekteplerinde üç yıl içinde okunan dersler olduğu açıkça ifade edilmektedir. İslam Dünyasındaki iki tür programın yıllarıbelli değildir. Onlar daha uzun süre bu programı ancak tamamlayabilirler. Sonra hitabet, iyi konuşma, sanatı öyle ilk mektep çocuğuna öğretilecek bir sanat olmasa gerek. Ne varki ilk mektep çocuğuna kelimeleri iyi telaffuz etmeyi öğretmek yerindedir ve bunun için de "Tecvid" konmuştu. Türkçe Tecvidin konması iki şekilde anlaşılabilir. Arapça tecvidin türkçesi olabilir veya Türkçeyi iyi telaffuz etmek için Türkçe tecvidi olabilir. Şimdi üç seneden fazla tedris yılına sahip olan Sıbyan mekteplerinin programlarına bir göz atalım.

Sıbyan okullarının oldukça geniş ıslahatını 1869 (1286) yılında "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi,,nde buluyoruz.

Madde 6: Sıbyan okullarının tahsil süresi dört yıl olup dersleri şunlardır:

30 İslam Tarihi, Dr. Mehmed Dağ ve H.R. Öymen, 57, 59, 173.

31 Age 172.

32 Fatih ve II. Beyazıt Vakfiyelerinde Kuran-ı Kerim ve namaz kılmak şartı var (Os. Er. age 83) I. Mahmud zamanında yazı şart koşuluyor (age 85-86, H. Ali Koçer, age 8).

33 H. Ali Koçer 8,60; 1846 yılındaki yönetmelik 1255 (1839) de çıkarılan layihada: 1- Huruf Hece, 2- Kuran, 3- Tecvid, 4- İlmühal (abdest, namaz, levazım-ı İslamiye ve adab-ı şeriye), 5- Hüsnü Hat, 6- Okuma dersleri konulmuştur (Mahmud Cevad, Maarif-i Umumiye Nezareti 24, 1338).

- 1- Elifba - yeni usul ile
- 2- Kuran-ı Kerim - Müslüman olmayan çocuklara kendi din adamları dinlerini okutacaklardır.
- 3- Tecvid
- 4- Ahlakla ilgili eserler - Tayin edilecek bir eser olacaktır.
- 5- İlmü Hal
- 6- Yazı Talimi
- 7- Muhtasar fenni hesab
- 8- Muhtasar Tarih-i Osmani [Müslüman olmayanlara]
- 9- Muhtasar Coğrafya [kendi dilleri ile okutulacaktır.]
- 10- Faydalı Bilgilerle ilgili eserler³⁴.

23. Madde: Rüşdiye Mekteplerinin tahsil müddeti dört sene olup aşağıdaki dersler okunacaktır.

33. Madde: İdadiye Mekteplerinde Rüşdiyeyi bitirenler okuyacaktır.

38. Madde: İdadî Mekteplerinin tahsil müddeti üç yıl olup aşağıdaki dersler okunacak.

Rüşdiye (İlkokul)	İdadiye (Orta)
1- Mebadii Ulum-u Diniye (35)	1- Mükemmel Türkçe Kitabet ve İnşa
2- Lisan-ı Osmanî kavaidi	2- Mebadi-i İlm-i Servet-i Mülk
3- İmla ve İnşa	3- Hesap ve Defter Tutmak Usulü
4- Kavaidi Arabiye ve Farişiye (yeni tertip üzere)	4- Fransızca
5- İlm-i Hesap (Defter tutma usulü)	5- Coğrafya
6- Tersim-i Hutut	6- Hendese ve İlm-i Mesaha
8- Tarihi Umumi ve tarihi Osmani	7- Kavanin-i Osmaniye
9- Coğrafya	8- Tarihi Umumi
10- Jimnastik	9- Hikmet-i Tabiiye
11- Mektebin bulunduğu yerde en çok kul- lanılan lisan (35)	10- Mantık
	11- İlm-i Mevalid
	12- Kimya
	13- Cebir
	14- Resim (36)

34 Mahmud Cevad, Maarif Umumiye Nezareti, Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı 470, 322.

35 Din derslerini, her dinin din adamı okutacak ve dersler de milletin kendi dili ile okunacaktır. İsteyenler 4. ncü senede Fransızcaya başlayabilir. M. Cevad 474.

36 Ağa 477-8.

46. Madde: Sultaniye (lise) Mekteplerinde okunacak dersler Edebiyat ve Ulum sınıfı diye ikiye ayrılmış bulunmaktadır ve tahıl müddeti üçer yıldır.

Edebiyat Sınıfı

- 1- Türkçe fenni kitabet ve İnşa
- 2- Arabi ve Farsî (den Edebiyata ait müellefat)
- 3- Meani
- 4- Fransızca
- 5- İlm-i Serveti Mîlel
- 6- Hukuk-u Mîlel
- 7- Tarih (3)

Ulum Sınıfı

- 1- Hendese-i Resmîye, Menazırı Cebir ve Cebirin Hendeseye tatkîki
- 2- Musellesati Musteviye ve Küreviye
- 3- Heyet
- 4- Hikmet-i Tabîiye ve kimyanın muhtasar suretle sanayi ve ziraata tatkîki
- 5- İlm-i Mavalid
- 6- Fenn-i Tahtit-ı Arazi (1)

1869 (1286) yılında kaleme alınan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin ikinci maddesine göre tahsil mertebeleri üçe ayrılmıştır. Birincisi Sıbyan ve Rüşdiye (Ana ve ilk okul), ikincisi idadiye (orta) ve Sultaniye (lise) mekteplerine ve üçüncüsü, yüksek mekteplerdir. Bu cihetle Devlet-i Aliye'de umumi mektepler beş sınıfa ayrılmıştır. Birincisi Sıbyan, ikincisi Rüşdiye, üçüncüsü idadiye, dördüncüsü Sultaniye mektepleri olup beşincisi dahi Yüksek mekteplerdir!

Bu nizamnamenin büyük atılım ve ıslah getirdiğinde şüphe yoktur. Bugünkü öğretimin temellerini ihtiva ettiği görülüyor. Bu nizamname karşısında medresenin 1867 de kaleme aldığı rapordaki derslerini karşılaştırdığımızda, medrese programının veya tahsilinin milletin hayatında ne derece rol oynayabileceği veya hayat ihtiyacına ne derecede cevap vereceği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Medresenin aynı rapordaki ders programının Sıbyan okulundan sonra başladığı anlaşılıyor.

Burada 1284/1867'de medrese alimleri tarafından teşekkül eden onbeş kişilik ilmi bir heyetin medreselerdeki öğretimin düzeltilmesi hususunda yazdıkları bir rapordaki dersleri ve programları kendimizce aşağıdaki cetvelde gösterelim.

Yıl - SınıfDersler ve Kitaplar

I	- Sabah	:	Emsile, Bina, Maksud, Izzi (Zarf)
II	- Sabah	:	Avamil, İzhar (Nahiv)
	- İkinci	:	Halebi (Fıkah)

37 Age 478

38 Age 480.

39 Age 470.

III - Sabah	:	İzhar, Kâfiye (Nahiv)
İkindi	:	(Halebi -) (40)
IV-V - Sabah	:	Kâfiye (Nahiv), İsagoci (Mantık)
İkindi	:	Multeka (Fıkıh)
VI - Sabah	:	Fenârî, Kavî-ı Ahmed (Mantık)
İkindi	:	(Multeka)
VI-IX - Sabah	:	Tasavvurat, Tasdikât (Mantık)
İkindi	:	Muhtasar Meanî (Belagat)
X - XII - Sabah	:	Şerhi Akaid (Kelâm)
İkindi	:	Mir'at (Usul ül - Fıkıh)
XIII - Sabah	:	Kadûmir (Fizik)
İkindi	:	Mutavval (Belagat)
XIV - Sabah	:	Kadûmir (Fizik), Celâl (Kelâm)
İkindi	:	Tavzih (Usulül - Fıkı)

Bu raporun sekizinci maddesinde tatil günlerinde okunması tavsiye edilen kitap ve ilimler zikredilmektedir. Ancak bu tatil günlerinden hangi tatil günlerinin kastedildiği belli değildir. Haftanın tatil günleri mi, yoksa yılın tatil günleri mi olduğu tayin edilmeye muhtaçtır. Çünkü çok önemli ders ve kitaplar tavsiye edilmektedir. Onlar arasında bir tertip gözetilmemiş olması, isteyen isteyeni okusun anlamında alınırsa herhangi birini okumak talebenin seçimine bırakılmış olur ve ihtiyat ders olması düşünülebilir. Onlar şunlardır:

“İlm-i Tefsir, İlm-i Hadis,

Fıkıhtan (Dürrü Muhtar) veya (Dürer)

İlm-i Vazi'den Vaziyye

İlm-i Münazaradan (Hüseyniyye) ve (Velediyye)

İlm-i Beyan'dan (Feride) ve (Âlaka)

Ulum-u Riyaziyye'den (Heyet), (Hendese) ve (Hesab) gibi kitap

ve risaleler.

Hat ve İnşa,

Talim el-Mutaallim Sarf'a başlanılan günlerin tatillerinde ikindiden sonra okunmalıdır.”⁴¹

Bu rapor bize üç noktayı açıklamaktadır.

40 - Halebi bitene kadar kayıdı var. Senesi yok. Biz, bir senede bitmeyeüğünü hesaba katarak böyle tahmin ediyoruz. Bütün ikindi derslerinde, “Okunan kitap bitince ötekine başlanmalı” ifadesi yer almaktadır. Bunun için tahminimizi parantez içine aldık.

41 - Bu rapor, Beyanül Hakk. dergisinin 18 zilhicce 1324 H (1908) tarihli 15 nci sayısında 322-324 sayfalarında yayımlanmıştır. Osman Ergen taş basması olarak da basılmış olduğunu söylüyor. (Maarif Tarihi 1/106 İkinci baskı).

1) Derslerin, ilimlerin ve kitapların sırasını, hangisinin hangisinden önce ve sonra okunduğunu mesela "Halebi" bitince "Multeka", Multeka bitince Muhtasar Meanî (madde 7)

2) Derslerin ve kitapların yıllara göre tayin edilmesi ve bölünmesi, hangi kitabın ne kadar zamanda okunup bitirilmesi gerektiği, mesela Bina'nın⁴² bir buçuk ayda bitirilmesi (madde 2), tasavvuratın ve tasdikataın üç sene okunacağı (madde 5) Kadımîr'in bir buçuk senede biteceği (madde 6) bildiriliyor.

3) Bütün tahsil on dört senede tamamlanıyor ve medrese tahsili böylece bitiyor. İhtisas veya başka tahsil raporda yer almıyor. Bu rapordaki ders programı ile Fatih zamanında tesbit ettiğimiz ders programı kıyaslanacak olursa, aradaki büyük fark ve dört asır gibi büyük bir zaman aşımı da hesaba katılırsa, dört yüz sene sonra dört yüz sene öncsinden daha geri ve çok daha düşük bir ilmi seviyeye düşüldüğü görülür.

1867 tarihli raporda medreselerin ders programları ele alınıyor. O zamana kadar, yapılmaya çalışılan bütün ıslahat teşebbüsleri hep Sultan Fatih'in veya Kanunî'nin medreselerinde vaz edilmiş olan ders programlarının ve tüzüklerinin iyi uygulanmadığından şikayet edilmekte ve ıslahatın eski tüzükleri uygulamak ve eksikleri, yeni maddelerle desteklemekten ileri gitmediği görülüyor. Her ne kadar 1867 tarihli medrese ders ıslahatı programını geri, zamanın ihtiyacına cevap vermeyecek seviyede görüyorsak da yeni bir unsur getiriyor. Bu da derslerin okunma sürelerini ve tahsilin kaç senede biteceği müddetini nizama sokmasıdır. Bu programın -resmi olduğunu tesbit edemedik- kendiliğinden medreselerde ve cami derslerinde müderrisler tarafından uygulandığına şahit oluyoruz⁴³.

Bu rapordaki ulemanın isimlerini buraya alarak gayelerini ve cemiyette ilim sahasındaki rollerini, rutbe ve seviyelerini tesbit etmiş oluruz.

1- Samsunî Halil (müderrisinden mukarrir)

2- Ahmet İzzet (mütekaidinden)

42 Mübahat S. Kütükoğlu, 19 uncu asrın ortalarında Sarf ve Nahiv kitaplarından hangilerinin okutulduğunu tesbit edemediğini beyan ediyor (İstanbul Medreseleri, Tarih Enstitüsü Dergisi 279 not 9, İst. 1976-1977). Bu rapora göre ve bir de matbuata yani basılan sarf ve nahiv eserlerini tesbit ederek okunan kitapları tayin etmek mümkündür.

43 Mesela Rizeli H. Muhammed Ali Efendi, 1309 H(1891) de derse çıkmış, 1322 H(1904) de icazet vermiştir. (Huzur Dersleri 2/327). On üç senede bütün medrese derslerini okutmuştur. Medresede bir müderris talebeyi birinci sınıftan alır son sınıfa kadar bütün dersleri kendisi okuturdu.

- 3- Süleyman Vehbi (Mevaliden)
- 4- İbrahim Edhem (mevaliden)
- 5- Mustafa Şevket (ba paye Edirne)
- 6- Muhammed Muhyiddin (ba paye İstanbul)
- 7- Muhammed Şerif (ba paye İstanbul)⁴⁴
- 8- Ders vekili Halil (ba paye İstanbul)⁴⁵
- 9- Ömer Hulusi (ba paye Anadol)
- 10- Karacasulu Ahmed Necip (muderrisinden)⁴⁶
- 11- Balıkesirî Mustafa (müderresinden)⁴⁷
- 12- Ahıshavi Süleyman (müderresinden)
- 13- Çankırı Abdülkerim (müderresinden mukarrır)⁴⁸
- 14- Çankırı Ali Niyazi (müderresinden mukarrır)⁴⁹
- 15- Mustafa Tefvik (müderresinden mukarrır)

1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreseler kapatıldığı halde 1867 yılındaki raporda kaleme alınan dersler hususi şekilde bugün de aynen okutulmakta ve şu iki fikir hala hakimiyetini ilgili çevrelerde sürdürmektedir. Bu eski tarz Arapça okuyuşu daha kuvvetli Arapça bileni yetiştiriyor ve bu eski tahsili yapmak, bütün din ilimleri için en iyi çıkar yoldur.

Tefsir İlmî

Bu raporda Tefsir ve Hadis ilmi yer almamaktadır. Bunlar en yüksek ilimler olduğu halde onların medreselerde okutulmadığı bir ten-

44 Kütahya Müftüsü Abdullah Sıdkının oğlu 1308 (1890) de Hicaz'da ölmüştür. Miftah el-Tefasir diye basılmış bir eseri vardır (Osmanlı Müellifleri 1/340).

45 Bu zat meşhur ders vekili ve Mecelle Cemiyeti azasından Filibeli Ahmet Halil Feyzi Efendidir. 1282(1869)de ders vekili olmuş, 1284 (1870) de İstanbul payesine yükselmişti, 1295 (1878) de fiilen Anadolu Kazaskeri olmuştu. 1302 (1884)de ölmüştür. Yaşı doksana yakındı. Bu zat Cemaleddin Efgani'yi tekfir etmiş ve o hadisenin baş sebebi olmuştur (H.A.Koçer 109, H.D.2/145, 832, el-Tahrir 24.)

46 Meşihatı İslamiye müştəşarı olmuş, Rumeli Kazaskerliğini elde etmiş 1318(1900) da ölmüştür (H.D. 2/840).

47 Zerdezade Mustafa Münip Efendi 1296 (1878) de Mekke-i Mükerrreme payesi sonra Mekke mollası 1309 (1891) da İstanbul payesini kazanmıştı ve aynı yılın cemaziyel ahırında vefat ettiği zaman yetmiş yaşında idi. (H.D.2/132, Sicilli Osmanî 4/297).

48 Müderres ve molla olup Mekke payesini kazanmış 1295 (1878) den sonra vefat etmiştir. (Sicilli Osmanî 2/326, H.D.2/157).

49 Müderres ve dersiamdır. Huzur Derslerinde mukarrırların reisi olmuş ve 1299(1882) da ölmüştür (Sicil 3/577, H.D.2/157).

kit olarak gösterilmektedir⁵⁰. Burada açıklanmasına gerek gördüğümüz hususu belirtmek yerindedir. Eskiden beri tefsir ilmi en yüksek ilimdir diye bir inanç sürüp gelmektedir. Bunun yanlış ve doğru tarafını açıklamakta fayda vardır. Tefsir ilmi demek her ne kadar meşhur olmuşsa da aslında ilmi disiplin anlamında tefsir ilmi diye müstakil başlı başına kanunları, kaideleri belli, diğer ilimlerden ayrı niteliği olan bir ilim demek değildir. Bunun için "tefsir ilmi" ünvanı mecazî bir addır. Böye olunca onu yüksek ilim saymak da yanlıştır. Doğrusu ilim dedikten sonra yüksek sayılmak zorunluluğu vardır. Diğer bir deyimle tefsir, Allahın kelamını anlamak olması bakımından bütün İslami ilimlerin amacıdır. İşte bütün İslami ilimlerin gayesi, Kuran'ı tefsir etmek, anlamak ve ondan hüküm çıkarmak, onu hayata tatbik etmek olmasından ötürü yüksek ilimlerden sonra okunması en yüksek bir amaçtır. Bütün ilimler önce bilinir sonra Kurana tatbik edilir. Onun için tefsir ilmi deyince bütün ilimleri anlamak gerekir. Böyle bütün ilimleri cemedden bir ilim olamaz, ilimlerde ciheti vahdetin bulunması gerekir. Mesela, Kelam bir ilimdir, Usul ül-Fıkh bir ilimdir, Belagat bir ilimdir. Müfessir olabilmek için, daha önce yazılmış tefsirleri okumakla değil, bu üç ana disiplin ve onların yardımcılarını iyi okuyup hazmetmek şarttır. Tefsir okumak demek, daha önce yapılanları okumak anlamını taşır ki, bu nakilcilikten öteye geçmez. Ve bu yüksek bir ilim sayılmaz. Tefsir okumak diyecek yerde tefsir yapmak veya Kuran'ı açıklamak ve anlamak denirse, yapılmış olan tefsirleri okumanın dışında bir şey olmuş olur. İslami ilimler bunu yapmak için okunur. Hiç bir tefsiri okumamış kimse, yukardaki ana ilim disiplinlerini bilirse en iyi müfessir olur ve önceki müfessirlerin yanlışları yerleri bile ortaya çıkarabilir. Eski medrese zamanında olduğu gibi şimdi de tefsir ilmi diye anlaşılan bir ilim ve disiplin yoktur. Sarf, Nahiv, Belagat ve Arap Edebiyatını ve etimolojisini iyi bilen, Mantık, Kelam ve Usul ül-Fıkhı iyi bilen bir kimse iyi bir müfessirdir. Bunun dışında Kuran-ı Kerim, in temas ettiği, ilimlere ait ayetleri en iyi anlayan ve tefsir edebilen o ilimlerde mütehasıs olanlardır. Bir ayet, bir ilmi bilmekle anlaşılabilirse, o ilim bilinmezse, o ayet anlaşılmaz.

İşte bütün bunlardan dolayı en yüksek bir ilim diye tefsir ilmini programlarına almadıkları için medreseyi yermek yerinde değildir. Dediğimiz gibi ilim disiplini olmadığı için bir ayetin başkası tarafından tef-

50 H.Ali Koçer, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi 13, Ş. Tekindağ, Cumhuriyetin 50. yılında İstanbul Üniversitesi 31, 1973. Mübahat S. Kütükoğlu İstanbul Medreseleri 279, Tarih Enstitüsü Dergisi İst. Ed. Fak. 1967-77.

sirini okumanın sadece o ayeti anlamakta faydası vardır. Onu bilmekle başka bir ayetin manası bilinmez, onu da ayrıca tefsirden okumak şarttır. Eğer bir ayetin tefsirini okuduktan sonra başka bir ayetin tefsirini anlamak mümkün ise, bu birinci ayetin tefsirini yaparken bir kaide ve ilmi bir kanun ve ilke kullanılmışsa –elbetteki kullanılır– o başka bir ilme aittir, tefsirin kendisinin özel kaidesi yoktur. Tefsir ilmi diye bir ilim olmamasının sebebi budur. Buna rağmen tefsir okumak gene de gerekli ve faydalıdır. Bütün bu anlattıklarımız dirayet (anlayış) yolu ile yapılan tefsire aittir. Bunun dışında Hz. Peygamberin tefsiri denilen rivayet (nakli) tefsiri vardır, o ise daha çok hadis ve sünneti ilgilendirir. Dirayet yollu tefsire yetenekli olan rivayet yollu tefsiri anlamakta güçlük çekmez.

Tefsir ilminin ait olduğu ilimle ilgili olduğunun en iyi delili muhtelif ilimlerde mutehassis olanların kendi ihtisas dallarını ilgilendiren ayetleri tefsir ederek, çeşitli tefsirlerin ortaya çıkmasıdır.

Öğretimde Yenilik

Öğretimde iki önemli unsur vardır. Bu iki unsur öğretimin seviyesinin düşük veya yüksek olduğunu gösterir. Biri program ve kitaptır. Diğeri ise hocadır, öğretmendir. Osmanlı Türkiyesinde öğretim modernleştirilmeye başladığı zaman medresenin ne düşündüğünü öğrenmek zordur. Öyle görülüyor ki kendi içine çekildi. Medrese böylece kendi çıkmazı içinde sıkışıp kaldı. Yapması beklenen şu idi. Bütün okulları kendisi hükümet ve devlet adamları ile birleşerek açacaktı. Medresenin eski programı mümkün olduğu kadar asrı metodlara yer verecek şekilde düzenlenmesine gidilecek ve bunun dışında memleketin ve hayatın gerektirdiği hukuk edebiyat, felsefe, tarih gibi fakülte ve kısımlarının açılmasına katılacaktı. Eski geleneksel medrese tahsili modern metodla çalışmaya geçerek diğer fakülteler gibi bir fakülte olmak üzere devam edecekti. Bugün de önereceğimiz şu planı hesaba katacaktı. Artık tarihte beş yüz sene önce olduğu gibi milletin okumuş yazarı olan aydını, dini öğretimi bir din mutehassısı kadar bilmek zorunda değildir. Onun, sadece müslüman olacak kadar, yani günlük dini vecibeleri yerine getirecek kadar bir din bilgisi bilmesi gereklidir. İşte bu esas bütün okulların programlarına koyduktan sonra geri kalan ilim ve kültür herkesin kendi arzusu ve mesleğine göre kendisinin intisap edeceği okul ve müesseseye ait olacaktır.

Bunu belki bugün yüzyılı aşkın bir tecrübeden sonra söyleyebiliyoruz. Ancak şunu da ilave edelim ki, medresenin içinde ıslah taraftarı

olanlar vardı. Bence en önemli ıslahat belirtisi 1854 (1270) Muallimhane-i Nuvvab'ın açılmasıdır. Yukarda pek az değindiğimiz kadıların cehaleti ve yolsuzluklarına ancak bu şekilde medresenin dışında bir eğitime ve öğretime tabi tutularak gidilecekti.

Mekteb-i Nuvvab'ın Programı⁵¹

<u>Dersler</u>	<u>Muallimi</u>
1- Sakk	- Osman Efendi, Sadr-ı Anadolu
2- İnşa	- Şeyh Vasfi Efendi, Devriye mevalisinden
3- Fıkıh	- Mustafa Vehbi, Kibar-ı müderrisinden
4- Hatt-ı Talik	- Hasan Efendi, müderrisinden
5- Mecelle	- Mahmud Hamdi, müderrisinden
6- Feraiz	- Ahmed Efendi, Müderrisinden

Medresenin dışında birçok sahada açılmış olan mektepler sınıflara göre dersleri ayarlanmıştır ve her sınıf bir yıla göre hesaplanmıştır. Sınıf ve yıl sistemi yeni bir düzendir. Öyle anlaşılıyor ki, bu sistemin kavramı bizim medrese öğretiminde mevcut değildi. Çünkü onda hakim olan kitap geçme, bitirme ve onu gerekirse yıllara, aylara bölme fikri idi. Memlekette orta ve yüksek seviyede açılan okulların programlarının sınıf sistemine ve sınıflarında bir yıl hesap edilmesini gören medrese kendi klasik diyebileceğimiz geleneksel ders ve kitapları sınıf ve yıl hesabına göre ayarlamayı düşünmüş ve bunu gerçekleştirmek için de bir rapor hazırlamış bulunmaktadır. Bu raporu yukarda inceledik.

Medresenin, toplumun bütün ihtiyaçlarını görmemesi yanında tarihi görevinin ana bölümü olan dini öğretiminde asra cevap verecek seviyede olmadığını görmek ve aslında bugün de aynı zihniyetin oldukça yaygın olduğunu müşahade etmek, din öğretiminde aynı yerde saydığımızın delili olsa gerekir.

1854'te kadı ve kadı naibi yetiştirmek üzere medrese "Nuvvab-ı" açmıştı. Bu demekti ki medresenin verdiği tahsilin toplumu ve devlet işlerini idare etmede yetmediğini medrese de kabul etmişti. Bu yetmezliğe 1859 (1275) de Mülkiye Mektebinin açılması da cevap veriyordu. Ancak, Mekteb-i Mülkiye medrese tarafından değil, Maarif tarafından açılmıştı. Gerekçesi de memlekete iyi ve bilgili idareci yetiştirmekti.

51 Ali Ç. 30.

MÜLKİYE MEKTEBİ

1859 (cemaziyel-Ahir 1275-Kânun Sanı, 1274) da açılan mektebin gerekçesi:

“Kaymakamlık ve müdürlük gibi umuru mülkiyede müstahdem olacak memurlara mahreç olmak üzere bir Mekteb-i Mülkiye teşkili ile Aklam-ı Şahane’de bulunan ketebenin ehliyetlilerinden münasib miktar zat bil intihap alınarak kendilerine lüzumu mertebe fenni tarih ve Coğrafya ve Hesap ve Ekonomi Politik ve Nizamatı Cedide ve Muahedatı Saltanat-ı Seniyye okutturulup bunlardan Kesb-i istihkak edenlerin o misillü taşra memuriyetlerine tayini⁵²”.

Bu gerekçede ön görülen dersler ile ilk hocaların okuttukları dersler ve ilk mezunların imtihan oldukları dersleri karşılaştırmak ilk kurulan bir okulun nasıl imkansızlıklar içinde olduğu ve derslerinin okutulmasındaki aksaklıklara bir örnek olur. O zaman öyle olduğu gibi bugün de bu kadar imkanlara rağmen bulunabilen hoca ders veriyor, hocası bulunamayan ders o sene okutulmuyor ve imtihan yapılmıyor.

Gerekçedeki dersler	İlk hocaların okuttukları dersler	İki sene sonra imtihan olunan Dersler
1- Fenni Tarih	1- a) Tarih	1- Fetvayı Şerif
2- Coğrafya	b) Kavanin-i Nizam	2- Muahedat-ı Düvel
3- Hesap	c) Ve Fıkhı Şerif	3- Kanun-u Ticaret
4- Ekonomi Politik	2- a) Usulu İstatistikiya	4- Tarih
5- Nizamatı Cedide	b) Hukuku Milel	5- İlmî İnşa
6- Muahedat-ı Saltanat-ı Seniyye	c) Muahedatı Devleti Aliyye	6- Coğrafya
	d) Ekonomi Politik	7- Hesap ⁵⁴
	e) İdarei Memalik-i Mutemeddine	
	f) Usulu Ahkam-i Cezaiyye	
	3- İnşai Türki - Emin Efendi	
	4- a) Coğrafya	
		Tercüme odasından Necip Efendi
	b) İstatistika	
	5- a) İlmî Hesap	
	b) Mesaha	Mustafa Efendi
	c) Kozmoğrafya	
	6- a) Kavanini Ticaret	
		Gavril Efendi
	b) Malumatı Ticariyye Esasları ⁵³	

52 Os. Er. T.M.T. 1/617.

53 Ali Ç. 31.

54 Ali Ç. 32. 35.

Memlekette yapılması gerekli görülen ıslahata muvafık müdürler yetiştirilmesi için 1281 Rebiulevvel (1864) de aşağıdaki dersler programa eklenmiştir.

1- Hukuku Milliye	3- Uslu İnşaiyye
2- Muahedat-ıDüveliye ve Defteriye	4- Fransızca ⁵⁵ .

1284 (1867) de Mekteb-i Mülkiye dört seneye çıkarılmıştır⁵⁶. Ancak bütün bu sınıfları açmak 1879 (1298) de mümkün olmuştur⁵⁷

1876 (1292) de dersler sınıflara şöyle taksim edilmiştir⁵⁸.

I	II	III
1- Arabi	1- Arabi	1- Mecelle
2- Farişi	2- Farişi	2- Arabi
3- Hesap	3- Hesap	3- Farişi
4- Coğrafya	4- Coğrafya	4- Hendese
5- Tarih	5- Cebir	5- Coğrafya
6- İnşa	6- İnşa	6- Tarih
7- Rik'a	7- Rik'a	7- Hikmet ve Kimya
8- Resim	8- Resim	8- İnşa
		9- İlmî Servet
		10- Muahedat
		11- Kanun-u ticaret
		12- Usul-u Defteri
		13- Rik'a
		14- Resim

İlk programlarla bu program arasında nekadar bir tekamül olduğu apaçıktır. Mülkiye Mektebi yüksek tahsil sayılması 2. Sultan Abdulhamidin ilk saltanat yıllarında olmuştur. 1877/25 Rebiulevvel 1294'de Mülkiye mektebi nizamnamesi çıkarılmıştır. Buna göre:

1. Madde: Mektep her sınıf mülkiye memuru yetiştirecek bir yüksek tahsil müessesesidir.

2. Madde: Müddeti 3 yılı idadi 2 yılı âli olmak üzere beş senedir⁵⁹.

Yukarda üç sınıfın dersleri zikredildiği halde 4. sınıfın programını ancak (1294) 1877 yılındaki nizamnamede tesbit edebiliyoruz. Oysa üçüncü sınıfın dersleri diğer sınıfların iki katı gibi olduğu görülüyorsa da, 4. sınıfın derslerini de ihtiva ettiğini göremedik. Şimdi (1294) 1877 nizamnamesine göre 4. sınıfın programı şudur:

55 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 4/253, İstanbul 1319.

56 Ali Çankaya, Mülkiye Tarihi 1/5 - 6, 30.

57 Age 18. Os.Er.Tü.M.T. 1/599.

58 Ali Ç. age 24. Bu imtihan 1277 senesi Cemaziyel ahırın sonunda yapılmıştır.

59 Ali Ç. 31. Mahmut Cevat, Maarif Umumiye Nezareti 87.

- 1- Tercüme
- 2; Memalik-i Osmaniye'nin Mufassal Coğrafyası
- 3- Etnoğrafya
- 4- İstatistik
- 5- İlmi Servet
- 6- Devair-i Maliye'nin Usul-u Teşkiliyesi
- 7- Usul-ü İdare-i Umumiye
- 8- Hukuku Ticariye ve Muahedati Ticaret
- 9- Hukuku Mîlî ve Muahedati Devleti Osmaniye
- 10- Hukuku Umumiye-i Düveliye⁶⁰.

1879 (1296) da mektebin programları yeni bir şekil almış ve 1891 (1307) yılına kadar uygulanmıştır.

Beş yıla çıkarılan Mülkiye Mektebinin ders programları aşağıdadır:

İdadi Kısım		
1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf
1- İlmi Hesap	1- Tarihi Umumi	1- Tarihi Umumi
2- Tarihi Umumi	2- Coğrafyai Umumi	2- Edebiyatı Osmani
3- Coğrafyai Umumi	3- Fransızca	3- Hikmeti Tabiiye
4- Karavaid ve Kitabet	4- İnşai Türki	4- Kimyai Uzvi
5- Fransızca	5- Kimyai Mâdeni	5- Musellesat
	6- Cebir	6- İlmi Nebatat
	7- Hensede	7- İlmi Hayvanat
	8- Hikmeti Tabiiye (Fizik)	8- Hendese
	9- İlmi Hesap	9- Fransızca
		10- Cebir

Yüksek Kısım

4. Sınıf	5. Sınıf
1- Tarihi Osmani	1- İlmi Hikmet (Felsefe)
2- Etnoğrafya	2- Fransızca
3- Usulü Maliye	3- İstatistik
4- Usulü İdare	4- İlmi Servet
5- İlmi Servet	5- Hukuku Mîlî
6- Coğrafyai Sınai	6- Etnoğrafya ve Asari Atika
7- Fransızca	7- Usulü Maliye

60) Ali Ç. 35.

8- Kozmoğrafya	8- Coğrafyai Sınai
9- Coğrafyai Osmani	9- Usulü Idare
10- Usul-ü Defteri	10- Hukuku Ticaret ⁶¹
11- Hukuku Medeniye	

İdadi Kısmı

Tanzimattan sonra memleketin mükedderatına en çok hakim olduğu söylenen Mülkiye Mektebinin programlarının çok ilgi çekici olduğuna kaniyiz⁶¹. Oluşma dönemleri çabuk geçen bu okulun Batıda da tarihsel bir geleneği yoktu. Onun için oluşması zikzaklı olmuştur. Aslında diğer modern öğretim müesseseleri de henüz oluşma halinde idi. Onların durumu Mülkiye Mektebinin oturmasını güçleştiriyordu. Beş seneye çıkarılan Mülkiye Mektebinin üç senesi lise (hazırlık) ve 2 senesi yüksek kabul edilmişti. Ancak, bu beş sınıfa alınacak talebenin şartlarına bakılırsa, durumu daha iyi anlaşılır. Her bir sınıf için tayin edilmiş derslerden imtihana girip kazanmak lazımdır.

3 Temmuz (1294) 1878 de çıkan resmi tebliğde 1, 2, 4, 5 inci sınıflara girmenin şartları açıklanıyor, ama 3. sınıf olmadığı için ona giriş şartları zikredilmiyordu.

1. Sınıfa girmek için :

- 1- Türkçe okuyup yazmak
- 2- Kavaidi Osmani
- 3- Muhtasar Tarihi Osmani
- 4- Coğrafya
- 5- Mebadii Hendese
- 6- İlmi Hesap

2. Sınıfa girmek için :

- 1- Türkçe Usulü İnşa
- 2- Fransızca Kıraat ve Sarf (Gramer)
- 3- Tarih (Kurunu Üla- İlk zamanlar)
- 4- Coğrafya
- 5- İlmi Hesap
- 6- Nazari Mebadii İlmi Hikmeti Tabiiye (Fizik)
- 7- Kimyayı Madeni
- 8- Tarihi Tabiiden İlmi Hayvanat

4. Sınıfa girmek için :

⁶¹ Ali Ç. 48.

- A - 1- Türkçe Usulü Kitabet ve Tercüme
 2- Fransızca
 3- Edebiyat
 4- Tarihi Umumi
 5- Coğrafyayı Umumi
 6- Hesap, Hendese, Cebir
 7- Kozmoğrafya
 8- Hikmeti Tabiiye
 9- Kimyayı Madeni
 10- Kimyayı Uzvi
 11- Kimyayı Sınai
 12- Hayvanat, Nebatat, Mâdeniyat
 13- Usulü Defteri

- B - Mektebi Sultaniden tam şahadetname alanlar bilâ imtihan
 4. sınıfa kabul edilirler.

5. *Sınıfa girmek için :*

- A - 1- Mufassal Memaliki Mahrusa Coğrafyası
 2- Etnoğrafya
 3- İstatistik
 4- İlmi Servet
 5- Usulü İdare
 6- Usulü Maliye
 7- İlmi Hukuk

- B - 5. Sınıfa girmek isteyen önce 4. sınıfa girme imtihanı vermeye mecburdur. Derslerinden imtihan vermeleri şart koşulmuştur⁶².

Bu ana kadar gördüğümüz Mülkiye Mektebinin programı zamanın bütün ilimlerini ihtiva etmektedir. Tam ansiklopedik bir münevver idareci yetiştirmenin amaçlandığı şüphesizdir. Ancak şu da dikkati çekmektedir. Bu programlardaki derslerde düşünmeyi ve muhakemeyi geliştiren bir dersin bulunmaması da büyük bir eksiklik kabul edilmelidir. Bunun yanında hiç bir yerinde din kültürü veren bir dersin bulunmadığını hesaba katmak gerekmektedir. Bizim düşüncemiz şudur. Kim

⁶² Ali Çankaya 45.

olursa olsun, hangi dinden olursa olsun, eğer iyi bir münevver, bir idareci veya hakim (kadı) olmak isterse, o memleketin halkın çoğunluğunun ve en azından çoğunluğa yakın azınlığın dini inanç ve kültürünü bilmek zorundadır. Bu zorunluğu kabul etmeyen kültürde, idarede ve hükümde daima eksik kalacağına bizim şüphemiz yoktur ve başarı ana sebebini taşıyamamaktadır. Bunun için Mülkiye Mektebinde eskiden, Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde, şimdi de din kültürünü verecek derslerin zorunluğuna inanıyoruz. İdare edilen halkın inancı ve dini düşüncesi bilinmeden idaresi kolay değildir. Bizim görüşümüzü böylece tesbit ettikten sonra, Mülkiye Mektebine din derslerinin konmasını istemeyi gerici gösteren şu ifadelere yer vermek zihniyetleri karşılaştırmak faydalı olacaktır:

“Bu normal tedaris seyri takip edilirken birden bire yapılan bu ders değişikliğine sebep, taassubun sinsice ayaklanıp padişaha tesir etmesidir”⁶³.

Bu ifadeler 1300 (1884) de 5. sınıfa “Usül ül-Fıkh” ve 1307 (1891) de 1, 2, 3, 4, 5. sınıflarda “Ulûm-u Diniye”⁶⁴ derslerinin konmasını tenkit için kullanılmıştır.

17 Kânunisanı 1302 (1886) tarihinde Sadrazamlığa tebliğ edilen iradede şu ifadeler yer alıyordu:

“Mekteb-i Mülkiye ile sair mekatıb-i İslâmiyeden neşet eden şakirdanın akaidinde asar-i zaaf görülmekte olup... Şu hale nazaran İslam şakirdanının bu yoldaki mübalatsızlığı mekatıb-i İslamiye programlarının yolsuzluğundan neşet etmekte olduğu kaviyyen melhuz bulunmasına mebnî... Mektebi Mülkiye ve mekatıb-i İslamiyede tedaris olunmakta bulunan ders programlarının şakirdanın akaidi diniyelerine hizmet edecek yolda tanzim ve tashihiyle keyfiyetin atabe-i ulyayı mülûkaneye arzı...”⁶⁵.

Bu tebliğdeki sadece ifade tarzını tenkit etmekte haklılık olabilir. Ama dersin konma fikrine karşı çıkma, ifadedeki sertliğin ve ithamın bir tepki neticesi olduğunu düşünmeye insanı sevkettiği gibi bu ihtama karşı alınan tavrın da bir tepki neticesi olup akli ve gerçekçi bir düşünce sonucu olmadığı anlaşılıyor.

1891 (1307) de Sadrazama gönderilen Padişahın fermanı ve iradesinde şu ifade yer alır:

63 Ali Çankaya age 52.

64 Agy.

65 Agy.

“... Şakirdanın emri terbiyesi dahi nazarı dikkat ve itinada tutulacak mevattan bulunduğundan, şakirdanın itikadı kavi ve bir mesleki makul ve müstakim üzere iktisab-i terbiye etmeleri zımında mektebin her sınıfında akait ve ahlaktan bir münasib ders tedris edilmesi lazime-den olmasına...”⁶⁶

Bu iradeye göre düzenlenen nizamnamenin 11. maddesinde şöyle deniyor:

“Ders programının tevsi ve tadili Meclisi Kebir-i Maarife aittir”⁶⁷.

Bu nizamnameye göre ayrıca “yüksek ve idadi kısımları birer sene ilavesiyle tahsil müddeti 7 yıla çıkarılmıştır”⁶⁸.

Bütün bunlardan sonra 1307 (1891) talimatnamesine göre Mülkiye Mektebinin 7 sınıfında şu dersler programa alınmıştır:

Haftalık Ders Programı

Dersin adı	I	II	III	IV	V	VI	VII	%
1- Ulumu Diniyye	3	3	3	3				
2- Kavaidi Osmaniye	2							
3- Arabi	2	2						
4- Farsi	2	1						
6- Tarihi Umumi	2	2	2	1				
7- Coğrafyayı Umumi	2	2						
8- Hesabi Nazari	2							
9- Hüsnü Hat	1	1	1	1				
10- İlmî Ahlak	1	1		1	1	2(1)	1	
11- Hendese	1	2	2					
12- Usulu İnşa		1						
13- Cebir		2	2					
14- Hikmeti Tabiiye		1	1	2				
15- Kimyayı Madeni		1	1					
16- Resmi Taklidi		1	1					
17- İnşa ve Belagat			1					
18- Coğrafyayı Osmani			2					
19- Müsellesat			1					
20- Usulü Defteri			1					
21- Usulü Tercüme			1	1	(1)	(1)	(1)	
22- Hıfzıshha				1				
23- Tersimatı Riyaziye				1				
24- Kozmoğrafya				1				
25- Kimyayı Uzvi				2				
26- Tabakatul arz (jeoloji)				1				

66 Age 54.

67 Age 56.

68 Age 57.

Dersin adı	I	II	III	IV	V	VI	VII
27- Kitabet-i Resmiye ve Belagat				1	1	1	1
28- İlmî Nebatat				1			
29- İlmî Hayvanat				1			
30- Boyalı Resim				1			
31- İlmî Kelam, Tefsir, Hadis					3	3	3
32- İlmî Fıkh					2	2	
33- Mecelle-i Ahkâmı Adliye					2	2	2
34- Fenn-i Servet (İlmî Servet)					1	1	1
35- Usulü İdarei Mülkiye					1	1	1
36- Usulü Maliye					2	2	2
37- Arazi Kanunu					2		
38- İlmî Hukuk					1		
39- Tarihi Osmani					1	1	1
40- Coğrafyayı Sınai ve ticari					1		
41- İstatistik					1		
42- Hukuku Düvel					(1)	1	1(2)
43- Hukuku Ticaret						1(2)	
44- Usulü Muhakematı Cezaiye (Hukuku Ceza)							2
45- Usulü Muhakematı Hukukiye						(2)	1
46- Ahkâm-ı Evkaf (Hukuku Siyasiye-i Dahiliyenin Teşkilat Kısmı)							1
47- Nizamat-ı Zaptiye (Hukuku Siyasiye Dahiliyenin İdare-i Mülkiye Kısmı)						1	1
48- Elsinî Erbaa (Arapça, Rumca, Ermenice, Bulgarca)	2	2	2	2	2	2	2

Bu programda parantez içinde olan ilaveler 1316 (1900) Ağustos ayında kurulan Darül Fünün nizamnamesinden eklenmiştir.

Bu program 1324 (1908) e kadar devam etti⁶⁹. Program hakkında yapılan tenkitlerde "Mülkiye, Yüksek Mektep olarak açılışının 14. yılına tesadüf eden 1307 (1891) de istibdat ve taassubun ilk darbesini yiyerek müsbet ilim müessesesi hüviyeti zedelendi"⁷⁰.

"Bu ders cetveli incelendiğinde 1293'de tanzim edilen cetveldен farklı olarak dini tedrisata daha geniş ölçüde önem verildiği müşahade edilir. Bu hal, padişahın bir takım aşırı derecede mütahassıp şahısların zihniyetine uygun şekilde hareketi ile izah edilebilir"⁷¹ denmektedir.

69 Bu programın 5, 6, 7, sınıfları 1900 de açılan Darül Fünununun 1, 2, 3. sınıfları olarak aynı ders programı ile birlikte zikredilmektedir. Program arasında görülen fark pek az olup, o da bazan derslere verilen değişik adlardan ileri geldiği sanılabilir (parantez içindeki ilaveler için) Bk: Salname-i Nezaret-i Maarif 4/69-71.

70 Age 53.

71 Age 61.

Burada “dini tedrisata daha geniş” ifadesi sanki 1293’te ve hatta 1307’den önce Mülkiye Mektebinde dini dersler varmış izlenimini veriyor. Oysa yukardan beri takip ediyor ve aynı yazarın ifadelerine dayanarak şunu görüyoruz ki 1307’den önce yalnız 1300 de Usul ül-Fıkh konmuş ve ondan başka dinle ilgili bir ders olmadığı ortadadır. 1307 programındaki dini ders saatlarının çokluğu münakaşa edilebilir. Derslerin çeşiti, usulü ve konusu tartışılabilir, ancak hem kendisi müslüman ve hem müslümanların idarecisi olacak bir kimsenin hiç bir dini bilgiye sahip olmamasını amaçlamak ve bunu amaçlamayı kötölemek de ters yüzden bir taassup sayılıp sayılmaması tartışılabilir mi? Mülkiye Mektebine alınan talebenin ailevi veya şahsi bir gayret ile dini bilgiye sahip olmasının dışında ve hatta kabul şartlarında bile dini bilgilere, resmi bir vesikaya dayanmak şartıyla, sahip olma şartını tesbit edemedik.

1889 Kânun-u Evvel (1307) tarihli programı zamanın sadrazamlarından Said Paşa da tenkit ediyor⁷². Tenkit edenleri çoğaltmak mümkündür. Aynı zamanın şartları içinde olmadığımız için belki daha objektif düşünebiliriz. İki tarafın da aşırılıklar içinde olduklarını söylemek zorunda kalıyoruz. Çünkü aynı grubların bugünkü varisleri de aynı aşırılıkları sürdürmek tedirler. Bunu da biz yaşıyoruz.

1859 da kurulmuş olan Mekteb-i Mülkiyenin 1908 yılına kadar geçirmiş olduğu değişiklikleri ve bunların programlarına aksettirdiği değişiklikleri göstermeğe çalışık. Şimdi medresenin tutumuna ve içindeki kıpırdanışa delil olan 1867 tarihli Medreselilerin raporundaki ders programlarının hayattan ne kadar uzak kaldığına bir daha göz atılmasını tavsiye ederiz.

HUKUK MEKTEBİ

Maarif Nezaretinin ikinci önemli teşebbüsü Hukuk Mektebini 1874 de açmış olmasıdır. Tarih boyunca bütün yargı organları medresenin temel öğretim ve eğitimi teşkil etmişti.

1856 (1272) de İslahat Fermanının ilan edilmesiyle bu ıslahatın dayanacağı temel Hukuk ve Kanun olduğunda şüphe yoktu¹. Buuu gerçekleştirecek de Batıda Medeni Kanun denen Kanunu, fıkıh kitaplarından çıkarıp Kanun haline koymak yani kodlaştırmak gerekiyordu. Bunu yapmak için ortaya atılmış olan Osmanlıların Medeni Kanununun menşei, dayanağı Doğu mu Batı mı yani İslam Fıkhı mı yoksa Fransız medeni Kanunu mu olacak sorusunun çözümlenmesi gerekiyordu. Cevdet Paşanın Mecelle çalışmalarına hız verilmesi ve öte yandan

ona da engel olunmaya çalışılması fıkım bile kod haline konulmasının istenmediğini gösteriyor.

Hukuk Mektebinin 1878 (1296) de tam açılmasına kadar bir takım karanlık devreler geçirmiş olduğu⁷³ görülüyor. Nevî r ki (1286) 1869 da çıkarılan 198 maddeden ibaret olan ve ilk, orta ve yüksek tahsili içine alan "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi"nde Hukuk Mektebinin açılmasından ve programından bahsedilmektedir. Uygulanıp uygulanmadığı tam bilinmiyorsa da önemli olan programın mevcut oluşudur! Program bir zihniyeti bildirir ve aynı zamanda herkesin gözü önüne konan bir öneri durumunu korur.

1869 daki Maarif nizamnamesininin 79. maddesine göre: İstanbul'da Darül Fünun-u Osmani adı ile bir yüksek okul kurulacaktır.

80. madde: Darül-fünun birinci olarak Hikmet ve Edebiyat, ikinci olarak İlm-i Hukuk, üçüncü olarak Ulûm-u Tabiiye ve Riyaziyenin talimine mahsus üç şubeden ibaret olacaktır.

81. Madde: Hikmet (felsefe) ve Edebiyat şubesinde:

- 1- İlm-i Terkib-i Vücuda İnsânî.
- 2- İlmî Ahval-î Nefs.
- 3- Mantık.
- 4- Meanî, Beyan.
- 5- İlm-i Kelâm.
- 6- İlmî Ahlâk.
- 7- Hukuku Tabiiye.
- 8- İlmî Tarih.
- 9- Mükemmel Arabî-Farisî-Türkî.

10- Fransızca, Yunân-Latin lisanları ile bilumum ummehatı elsin kavaidinin Tatbik ve Mukayesesine dair Sarf-i Umumi ve İlmî Aruz.

- 11- Tarih-i Umumi.
- 12- İlm-i Asar-i Atika.

82. Madde: İlm-i Hukuk şubesinde:

- 1- Fıkh-ı Şerifin muamelat bahsi.
- 2- Usul-ü Fıkh.
- 3- Romalıların Kanunu.
- 4- Fransızların Hukuku Adıye Kanunnamesi.

- 5- Hukuku Adiyeye muteallik Usul-ü Muhakeme.
- 6- Ticareti Berriye ve Bahriye.
- 7- Ceza Kanunname-i Hümayun-u
- 8- Usul-ü Muhakeme-i Cinayet.
- 9- Hukuku Mülkiye.
- 10- Hukuku Milel⁷⁴.

Bu nizamnamede Darül-fununda dini şubenin yer almadığını görüyoruz. Ancak Felsefe ve Edebiyat şubelerinde İlmî Kelam dersinin bulunması ile iktifa edilmiştir. Diğer derslerin çoğu da Kelam ilmi ve Felsefe arasında müşterektir. Burada Hukuk Mektebinin programı ile daha önce kurulmuş olan Muallimhane-i Nüvvab'ın programı ve 1867 de tanzim edilen medrese programlarını karşılaştırmakla aradaki farkın ne olduğu görülür.

1876 (1293) da çıkan nizamnamede Mekteb-i Sultani'nin içinde Hukuk Mektebinin Nizam-ı Dahiliyesinde şöyle deniyordu.

Hukuk Mektebine Kayıt Şartları:

1. Madde: Mekteb-i Hukuka kayd ve kabul olunacak talebe Mektebi Sultani ile Mekatib-i İdâdiye de tahsil-i ulum ve fünun etmiş ve elinde şahadetnamesi bulunan takımdan olacaktır.

2. Madde: Mekteb-i Sultani ve Mekatib-i İdâdiye'den başka Dersaadet (İstanbul) ve taşrada bulunan mekâtib-i mahsusadan çıkıp Hukuk Mektebine girmek arzu edenlerden mekâtib-i mezkûre talebesi derecesinde imtihan verebilenler doğrudan doğruya Mekteb-i Hukukun birinci sınıfına idhal olunacak ve liyakat ve iktidarları derecesi matlubede olmayanlar eksikliklerini tamamlamak için Mekteb-i Sultani'de tertib olunmuş olan sınıfı mahsusa mülazim sıfatıyla devam ettirilerek bir yahut iki sene sonra imtihanla ibrazî liyakat eyledikleri halde aynı şekilde Mekteb-i Hukukun birinci sınıfına ilhak kılınacaktır⁷⁵.

11. Madde: Aşağıdaki cetvelde gösterildiği vechile Mekteb-i Hukuk'ta okunacak dersler dört sene zarfında itmam edilecektir⁷⁶.

17. Madde: İşbu Hukuk Mektebine kayıt ve ithal olunan talebenin sureti tahsillerinden ve mecbur oldukları kayıt yenileme muamelesi icrasından ve diploma almaktan dolayı hiç masrafları olmayıp yalnız

74 Mahmut Cevat, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı, 487. H. Ali Koçer, Türk Modern Eği. Doğ. ve Gelişimi 104. Osman Ergin T.M.T. 3-4/1104.

75 M.Cevat age 164.

76 Age 166.

dördüncü sene nihayetinde hal ettikleri mesele-i ilmiye risalesini kendi akçeleriyle basmaya mecbur olacaklardır.

Hukuk Mektebinde okunacak Derslerin Cetvelidir:

- 1- Fıkıh
- 2- Mecelle-i Ahkam-ı Adliye.
- 3- Usul-ü Fıkıh
- 4- Hukuku Umumiye (yani İlmi Hukukun geçmiş milletlerde bulunduğu durumu kısaca gözden geçirmek)
- 5- Kavanin ve Nizamât.
- 6- Roma Kavanini.
- 7- Kanunu Ticaret.
- 8- Usulü Muhakeme.
- 9- Kanunu Ceza ve Usulu İstintak.
- 10- Kavanini Bahriye.
- 11- Hukuku Düvel ve Milel.
- 12- Muahedat.
- 13- Ekonomi Politik.
- 14- Tedbir Müdüün (yani Servet-i Milel)⁷⁷.

Adliye Nezareti tarafından 1878'de açılmış olan Hukuk Mektebi 12 Recep 1297 (1880) de tekrar ve bir daha kapanmamak üzere açılmıştı. İlk dersi Adliye Nazırı Cevdet Paşa vermişti⁷⁸.

1884 (1300) yılında Hukuk Mektebinde şu derslerin okunduğu görülmüyor:

- 1- Mecelle-i Ahkam-ı Adliye.
- 2- Ceza Kanunnamesi.
- 3- Ticareti Berriye Kanunnamesi.
- 4- Arâzî Kanunnamesi ve Tapu Nizamnamesi Muamelatı.
- 5- Methal-i İlmi Hukuk.
- 6- Edebiyat-i Türkiyye.
- 7- Talimi Kitabet.
- 8- Fransızca.
- 9- Usul-u Muhakemat-ı Hukukiye.

⁷⁷ Age 167-8.

⁷⁸ M. Cevat 196, Os. Er. 3-4/1091 vd.

- 10- Usul-ü Muhakematı Ticariye ve Teşkilatı Mehakim Nizamnamesi.
- 11- Usulü Muhakemat-i Cezaiyye.
- 12- Hukuku Düvel.
- 13- Tarih-i Hukuku Düvel ve Muahedati Osmaniye.
- 14- Hikmeti Hukuk.
- 15- Tarihi Hikmeti Hukuk.
- 16- Belagat-i Türkiye.
- 17- Talimi Hitabet.
- 18- Roma Tarihi.
- 19- Usuli Defteri.
- 20- Talimi Muhakemei Hukukiye ve Ticariye.
- 21- Hulasai Evrak ve Tanzimi İlam ve Müntahab.
- 22- Ehbās hakkında imtihan ve münakaşa.
- 23- Hukuku Siyasiye-i Osmaniyei Dahiliye (yani Hukuki Esasiye ve Hukuku İdarei Mülkiye).
- 24- Vesaya.
- 25- Feraiz.
- 26- Ahkâmı Evkaf.
- 27- Kitabut-Diyat.
- 28- Murafaai Şeriyeye.
- 29- Fransızca retorik yani Meânî, Bedî' ve Beyan.
- 30- Evraki Resmîye Tercümesi.
- 31- Talimi Kitabeti Franseviye.
- 32- Tarihi Umumi.
- 33- Tarihi İslam⁷⁹.

1891 (1307) de Hukuk Mektebinin programı ıslah edilmiş ve şu dersler kaldırılmıştır⁸⁰ 1- Edebiyat, 2- Belagat, 3- Tarih 4- İlmi Ser-vet, 5- İlmi Menafii Ruh⁸¹.

1900 (1318) de açılan Darülfünun-u Şahane Nizamnamesinde bizi ilgilendiren maddeleri buraya almak istiyoruz. Bütün nizamname 28 maddeden ibarettir.

79 Os. Er. 3-4/1104.

80 Osman Ergin ve H. Ali Koçer eski tarihleri yeniye çevirirken bazan Mali yılı ve bazan Hicri Kameriyi işaret etmeden kullandıkları için ilk anda bir karışıklık olduğu görülüyor. Biz daima Hicri Kameriyi kullanıyoruz. Maliyi ahırken ayımı zikretmek suretiyle işaret ediyoruz.

81 M. Cevad, 268, Osman Ergin 3-4/1111.

2. Madde: Darülfünunu Şahane (Ulum-u Aliye-i Diniyye) ve (Ulûmu Riyaziye ve Tabiiye) ve (Edebiyat) şubelerinden mürekkeptir. Bugün mevcut olan Mekteb-i Hukuk ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye dahi Darülfünun-u Şahane Şubelerinden maduttur.

4. Madde: Ulûm-u Âliye-i Diniyye şubesinin müddeti tahsiliyesi dört ve Ulumu Riyaziye ve Tabiiye ile Edebiyat şubelerinin müddet-i tahsiliyeleri üçer senedir⁸².

9. Madde: Ancak Ulûm-u Âliye-i Diniyye şubesine girmek isteyen talebe-i Ulum icabı vechile imtihanla kabul olunur⁸³.

23. Madde: Mekteb-i Sultanî, ve Ticaret ve Darulmuallimin, Dersaadet ve taşra mekâtib-i İdâdiyesi ve bu derecede bulunan mekâtib-i sairenin alel umum muallimleri Ulûm-u Aliye-i Diniyye ve Ulûm-u Riyaziye ve Tabiiye ve Edebiyat şubelerinden mezuniyet ruusunu istihsal edenlerden ihtisaslarına göre imtihan ve istihdam olunurlar⁸⁴.

Bu nizamnamede ilk müşahede edilen husus Maarif Nezaretinin dini sahaya el atmış olmasıdır. Medresenin bir gelişme göstermediğini ve devlete de din öğretmenlerine ihtiyaç bulunduğunu görünce Üniversitede dini şubenin açılmasına gidilmiştir.

Bu nizamname ile daha önce serbest olan Hukuk Mektebi de Darülfünuna alındı. Şimdi, az değişiklikle 1908 yılına kadar devam eden Hukuk Mektebinin ders programlarını buraya ahyorumuz.

Dersler	I	II	III	IV
1- Mecellei Ahkamı Adliye	3	4	4	
2- Ceza Kanunu	3			
3- Hukuku Düvel	2	2		
4- Hukuku İdare	2	2		
5- Kitabun-Nikah	1			
6- Vesaya ve Feraiz		1		
7- Usulü Muhakematı Cezaiye		4		
8- Usulü Fıkıh			1	2 ⁸⁵
9- Usulü Muhameti Hukukiye			2	
10- Ahkam-ı Evkaf			1	
11- İcra Kanunu			1	
12- Ticareti Berriye Kanunu			2	
13- Tanzim-i İlamati Cezaiye			3	
14- Uhud		2		

⁸² Salname-i Nezaret-i Maarif 4/19 (83) Age 20.

⁸⁴ Age 22.

⁸⁵ M. Cevat, 268, Osman Ergin 3-4/1111.

15- Arazi Kanunu	2
16- Kitabuddiyat	2
17- Ticaret-i Bahriye Kanunu	2 ⁸⁶

Bu tarihte Hukuk Mektebinin hocalarını ve okuttukları dersleri de görelim. Böylece medresenin ileri gelen hocalarının da burada ders verdiğini görmüş oluruz.

Muallim	Ders	Tayin Tarihi
1- Ali Haydar Efendi	— Usulü Fıkh, Mecelle	1303 (1885)
2- İbrahim Hakkı Bey	— Hukuku İdare ve Hukuku Düvel	1310 (1892)
3- Hasan Sırrı Bey	— Hukuku Düvel ve Uhud	1313 (1895)
4- Kâzım Efendi	— Usulü Muhekamatı Hukukiye, Tanzim İlamati Hukukiye, İcra Kanunu	1317 (1899)
5- Nazım Bey	— Ceza Kanunu	
6- Hüseyin	— Ahkam-ı Evkaf, Arazi Kanunu, Miyaruladalet	1313 (1895)
7- Yanko Vitinos Bey	— Ticaret-i Bahriye Kanunu	1309 (1891)
8- Celal Bey	— Ticareti Berriye Kanunu	1315 (1897)
9- Yorgaki Efendi	— Usulü Muhakemati Cezaiye	1318 (1900)
10- Tefvik Bey	— Hukuku Düvel, Hukuku İdare	
11- Mahmut Esat Efendi	— Mecelle, Kitabun-Nikah	1314 (1896)
12- Aziz Bey	— Ceza Kanunu	1316 (1898)
13- Süleyman Sırrı Efendi	— Kitabun-Nikah	
14- Hacı İsmail Hakkı	— Kitabul-vesaya, Feraiz	
15- Musa Kâzım Efendi	— Mecelle	
16- Şuayb Efendi	— Muallim Muavini	
17- Haydar Efendi	— Mecelle ⁸⁷	

1900 de açılmış olan Darülfünunun Ulûm-u Diniyye şubesinin ders programı şudur:

- 1- Tefsir-i Şerif
- 2- Hadis-i Şerif
- 3- Usulü Hadis
- 4- Fıkıh
- 5- Usul-ü Fıkh
- 6- İlmi Kelam

7- Tarih-i Dini İslam (gereğince imamların ve İslam alimlerinin hal tercümelerinden ve eserlerinden bahsedilir)⁸⁸.

86 Salname-i Nezareti Maarifi Umumiye 4. sene 90-92, 1319.

87 Bu liste Salname-i Nezareti Maarif Umumiye 4. sene, sayfa 93.

88 Age, sayfa 65.

1897 (1314) yılında medrese ile ilgili bir kitapçık neşreden Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin'in medresede yapılması gereken program değişikliğine dair fikirlerini şemalandırarak buraya alacağız. Bilebildiğimiz kadar, medresede yeni müsbet ilimlerin konmasını ilk defa bu zat müdafaa etmiş ve medresenin geri kalmasının daha doğrusu geri bırakılmasının sebeplerini açıklamıştır. Herkesin 1908'den sonra istibdad devri dediği devirde bu eseri yazması cesaretine verilmelidir. Buna göre eserdeki muhtevayı küçük başlıklar altında görmeye çalışalım:

a) Medresenin geri kalmasının ve yeni müsbet ilimlerin medreseye konmasının sebebi:

1) Buhar, telgraf, elektrik, balon, matbaa makineleri, fotoğraf ve daha birçok nesne icad edilmiştir. Bunların faydaları sayılmayacak kadar çoktur⁸⁹.

2) Medreselerde müsbet ilimlere dair okunan ilmi hesap, cebir, hendese, heyet, hikmeti tabiiye eskimiştir. İlmi kelam kitapları da bu eski tabiat felsefesiyle doludur⁹⁰.

3) Medreselerde hala eskisini okuyup da hem aile maişetini temin eden ve insanın aklını olgunlaştıran yeni fenlerin medresede okunmasını engelleyen, devleti idare eden (Vükelai hazıra) devlet adamlarıdır⁹¹.

4) Sonraki padişahlar medresenin islahına bakmamışlar ve teşvik görmeyen ulema her yerde gerilemeye yüz tutmuştur⁹².

5) Devlet adamlarının medreseye karşı olmalarının sebebi, dinsizliğin, ahlaksızlığın ve keyfi idarenin kolayca yapılmasıdır. Eğer ulema, yeni fenleri de okuyacak olsa bir eline fenni diğer eline dini alarak birer dahi olacaklar, dinsizlere meydan kalmayacak, her türlü yeni icatları şeriata uydurarak insan ahlakını muhafaza edecekler, istibdadı hükünden yıkacaklar ve dünyaya kendilerini beğendireceklerdir. İşte devlet adamları bunu bildikleri için medresenin yenilenmesini istememişlerdir⁹³.

6) Ulema, mustebid hükümetin yalancılığından, çok kere İstanbul'dan çıkarılma teşebbüslerinden, mavnalara doldurularak, softalara hakaret edilerek, devlet adamlarının, başı sarıklı olan mutaassıbtır deyip küçük

89 Şeyh Ali Efendi Muhyiddin, Medreselerin Islahı 5-7, (1314 (1897)

90 Age s. 6.

91 Age s. 8.

92 Age s. 4.

93 Age s. 8.

görmelerinden bıkmışlar ve hükümetin icraatı hakkında çok hassasiyet kesbetmişlerdir. Bunun için mevcut idareyi yalan kaynağı ve din haini görmekte-dirler⁹⁴.

7) O mukaddes medreselerimize şimdi virane manzarası verdirdiler. Bu, dini köreltmek için kasdi yapıyor⁹⁵.

Şeyh Muhyiddin medresenin kasden yıkılmak üzere yüzüstü bıraktığını ve bunu da devleti idare edenlerin ve padişahların içinde, eserini zamanında yazdığı II. Abdulhamit de hükümeti hazirenin ve Vukelai haziranın başı olarak bulunmaktadır.

b) Mevcud idare hür fikirli-leri dinsiz göstererek halkı ondan ve dolayısıyla hür fikirden soğutmak.

Kemal Bey merhumun (Namık Kemal?) sağlığında her vilayet valilerinden Memaliki Osmaniyede maarifin ilerlemesi neye bağlıdır sorusunu sormuşlar ve Kemal Beye de resmen sorulmuş. Kemal Bey verdiği cevapta "Hükümet arzu ederse medarisi ilmiyenin ıslahi ile birden bire ilerleme meydana gelir" demişti. Yanında bulunan bir zat, camım Kemal Bey! arkandan senin dinsizliğe meyyal olduğunu işitirdim. Sen ise hocaların medreselerini ıslah etmekten başka bir suretle bizde mearifin (tamim) yayılması kabil olamaz diyorsun, bu nasıl şey? de-yince, bak sana söyleyeyim, beni halka karşı dinsiz diye ilan eden mevcut idarenin hıınleridir ki, malik olduğum hürriyet fikrine karşı aha-liyi kendimden soğutmak desâyısına mebnidir, demiş⁹⁶.

Şeyh Muhyiddin, Kemal beyin bu sözünü iki şekilde teyid etmektedir. Biri, memleketin neresine gidilirse gidilsin, her kasabada bir kaç hatta büyük köylerde medreseler bulunmaktadır. Bunlarda Allah için çalışan müderrisler de vardır. Böylece okul yapmadan bunların vasıtasıyla kültür ve yaygın öğretim yapılır⁹⁷. İkincisi, halk medreselerde bu ıslahatı ve bu ilmi kalkınmayı görünce daha çok yardıma koşacağından şüphe edilmemelidir⁹⁸. Zaten eski medreseleri de kendisi yapmıştı.

Eskiden olduğu gibi bugün de aynı hastalık devam etmektedir. Bu idarenin içinde dini teşkilatı idare edenler de mevcuttur. Kendi tecrübeme dayanarak memleketimizde en iyi idareci niteliğini tesbit ettim. Münakaşasını bazılariyle yaptım. Beni desteklediler, iyi bir idareci id-

94 Age s. 15.

95 Age s. 8.

96 Muhyiddin Age 23.

97 Age 22.

98 Age 21.

resine hiç bir hadise çıkarmayan, herkesi uyutan ve herkesin sesini çikarmasını önleyen kimsedir. Yoksa iyi iş yapan, memleketi ilerleten, yeni bir iş yapan, bir canlılık, hareket meydana getiren değildir. İdareci isterse memleketi batırsın, madem ki onu üst makama kimse şikayet etmiyor, o kimse en iyi idarecidir. İş yapandan kimse memnun olmuyor. İşte memleketi yıkan bu zihneyettir.

Kemal bey, sözü yüz sene önce söylemiş, biz aynı sözü yüz sene sonra medresenin yerine din kelimesini koyarak şöyle diyoruz. Bütün okullarda din dersi ve kültürü ciddi bir şekilde herkese öğretilmezse millet bütünlüğünü ve bilincini koruyamaz.

c) Şeyh Muhyiddin mektepleri de tenkit eder ve onların dinlerini ve memleket kültürünü bilmediklerini anlatır ve şair Eşref'in

“Geçen gün maarifte yok iken hayret bütün heyet Arapça bir Kelam zannıyla Kuranı çizdiler” dediğini nakleder⁹⁹.

Doğrusu ondokuz sene önce bir üniversite profesörü Kuranın peygamberin sözü olduğunu söylemesi ve bugünlerde de televizyonda büyük siyasi bir zatın Kuranı Kerim'i tersine tuttuğu müşahade edilmiştir. Hala cehaletten kurtulamadık. Belki bir şeyler öğretiliyor, ama asıl milletin kültürü ve dini okutulmuyor.(x)

d) Şimdi Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin'in önerdiği programın şemasını verelim.

Sınıf	Vakit	Dersler
1-	a)	Sabah: Sarf Arabi: Emsile, Bina, Maksud, İzzi
	b)	İkinci: Türkçe Kavaid: Sarfı Osmanî
	c)	Tatil günü Cuma ve Salı: Nahiv: Avamil (ezbere) hesabtan dört işlem (öğretilecek)
2-	a)	(Nahiv) İzhar, Şerhi “Keşful Esrar”
	b)	İkinci: Fıkıh: Halebi
	c)	Cuma-Salı: Coğrafya: beş kıta, umumi coğrafya
3- 4-	a)	Sabah: Nahiv: Mugni Lehib
	b)	İkinci: Fıkıh: Tenvirul Ebsar, Şerhi Durul-Muhtar, Haşiyesi Reddul-Muhtar
3-	c)	Cuma-Salı: Yeni hesap ilminden tenasüb ve faiz
4-	c)	Cuma-Salı: Cebri Adi (tamamı)
5-	a)	Sabah: Buhari (bir miktar), Mantık: Şemsiye Şerhi Kutup ¹⁰⁰
	b)	İkinci: Muhtasar Meamî, Şerhi (tamamı), Hendesei Cedide

99 Age 10-11.

100 Age s. 17. Bu kadar kafi ve vafidir. Şimdi mantık altı sene haşiyeleriyle okunuyor da ne faide kalıyor vakit kaybetmemelidir. Demek ki mantık altı sene okunuyordu.

(x) Bu Satırlar 1979 yılında yazıldı. 12 Eylül 1980'den din kültürüne önem verilmesine ve mecburi olmasına katkıda bulunduk. Devlet Başkanının beyanı ve M.G.K. kararı üzerine 1982 - 1983 yılında uygulanacaktır.

- c) Cuma-Salı: Hendesei Cedide
 7- 7- a) Sabah: Buhari (bir miktar), Hikmet-i Tabiiyeyi Cedide
 b) İkinci: Kimya (bitirilecek)
 8-9-10-a) Sabah: Buhari (bir miktar)¹⁰¹ Kalam; Şerhi Mevakif
 b) Akşam: Usul: Telvih (Mirat haşiyesi (Tarsusi)
 8- c) Cuma-Salı: Murad Beyin tarihi Umumisi,
 9- c) Cuma-Salı: Kozmografya¹⁰¹: Yeni İlmî heyet
 10- c) Cuma-Salı: Kadı Beydavi tefsiri

Yalnız: Rıyaziye, Kimya, Hikmet-i Tabiiye, Heyet, Tarih-i Umumi, Tarih-i Tabii, Türk talebelerine Türkçe, Şam, Halep, Bağdad, Yemen, Basra gibi ahalisi Arap olan yerlerde Arapça okutulmalıdır. Bu fenler köylerdeki medreselerde bile okutulmalıdır¹⁰³.

Şeyh Muhyiddin medrese ile ilgili fikirlerini kodlaştırmadan açıklamıştır. Tahsili üç dereceye ayırıyor. İlk tahsil, orta tahsil ve yüksek tahsil¹⁰⁴. Programını verdiği medreseyi idadi seviyesinde orta tahsil kabul ediyor ve bu tahsili bitiren kimsenin imtihanla zamanında mevcut olan her türlü tahsili yapmayı öneriyordu. Tıp, Mülkiye, Hukuk mekteplerine girebileceklerdi. Böylece her sahada daha mükemmel bilgi ile mücehhez doktor, idareci, hekim ve kaymakam yetişmiş olacaktır¹⁰⁵.

Ayrıca medreselere Fransızca derslerinin konmasını da uygun görmektedir. Önemli bir nokta da gayri müslim öğrencilerin buldukları idadiyeler ile askeri okullarda iyi Türkçeye tercüme edilmiş, Fıkıh, Hadis ve Risale-i Hamidiye¹⁰⁶ gibi akait kitaplarını öğrencilere gazete okur gibi okutmayı önermektedir¹⁰⁷.

Programını şöyle şemalandırabiliriz:

Orta Öğretim										Yüksek Öğretim					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1	2	3	4	5	Tıp
										1	2	3			Mülkiye
										1	2	3			Hukuk

Yukarıda verdiğimiz programda önce şu dikkatimizi çekiyor. Şerhi Mevakif, Telvih ve Şemsiye Şerhi okutulmasını öneriyor ve bunlardan alınan icazeti idadi sayıyor. Oysa bu eserler yüksek tahsilde ve doktora da okunan eserlerdir. Bugün de öyledir.

101 İcazet senesi Buhari bitmelidir.

102 Mustafa Reşidin Kozmografyası.

103 Age 15-18.

104 Age 19.

105 Agy.

106 Age 20. Zamanına göre modern Kalam kitabıdır.

107 Age 20.

İkinci önemli nokta medreseden tıba gitmeyi kabul etmektedir. Üçüncüsü ise Kudat'ı zikretmemektedir.

Bundan ayrı olarak tıp, Hukuk, ve Mülkiyede okunan derslerin adlarını verdikten sonra onları ezberleyerek tekrar edenlere şahadetname veriliyor, diyor¹⁰⁸. Ama dinden haberleri olmadığı için mukallidin imanında da tartışma olduğuna göre, bunların durumunu tenkit ediyor. Avrupaya gitmemek diye bir şey söylenemez, ancak dini öğretim yapıldıktan sonra gitmelidir. Dinlerini bilmeyen doktor, idareci ve hakimlere halkın ısınmadığı ve onlardan ayrı düştüğünü ileri sürüyor ve müslümanlar arasında tefrikanin, ayrılıkların bir yenisi olduğunu söylüyor¹⁰⁹. Bunu bugünkü aydına da anlatmak gerekir, ama anlamak isterlerse. Hele dini ve din derslerini öğrenciyi nefret ettirecek, bıktırarak şekilde yamalama halinde güya ihtiyârî olarak okul programlarına alırlar, sonra milletin birliğinden bahsederlerki, çelilişik içinde görülmektedirler. Din ciddi olarak ele alınmazsa, millet bütünlüğü her zaman zayıflamaya yüz tutacağı inancı, samimî olarak milletin bütünlüğüne önem verenlerde devam etmektedir.

Şeyh Muhyiddin kendisinin önerdiği programın son şekil olmadığını ve ilmi bir heyetin onu inceleyip daha da geliştirebileceğini de ileri sürer¹¹⁰.

SONUÇ

Medresenin hayatı boyunca en çok üzerinde titredığı fıkıh ve onun okunup tatbik edilmesiydi. Tanzimattan bu yana medresenin fıkıh tahsili vermesi yetersiz görülerek, kadıların yetişmesi için önceleri "Nüvab" ve sonraları "Kudat" adını alan medrese kuruldu. Bundan az sonra ve ona paralel olarak Hukuk Mektebi kuruldu. Her ikisi de gelişerek 1908'den sonraki Osmanlı döneminde birbirine çok yaklaşık iki kadı ve hakim yetiştiren mektep olarak yanyana istiklaliyet kazanmaları karşısında medresenin de tarihi vazifesinin esasını teşkil eden kadı yetiştirmesi son bulmuş oldu. Artık o da kendine gelip yeniden hayata atılabilmesi için silkinmesi ve görevini yeniden tayin etmesi gereğini duydu. Bunun sonucu olarak medrese kendini yenilemeğe ve çağın gereklerine uymaya karar verdi. Ancak, Birinci Cihan Savaşı felaketinde bu yenilenme yerleşme ve gelişme imkânı bulamadı.

108 Age 9-10.

109 Age 11.

110 Age 21.